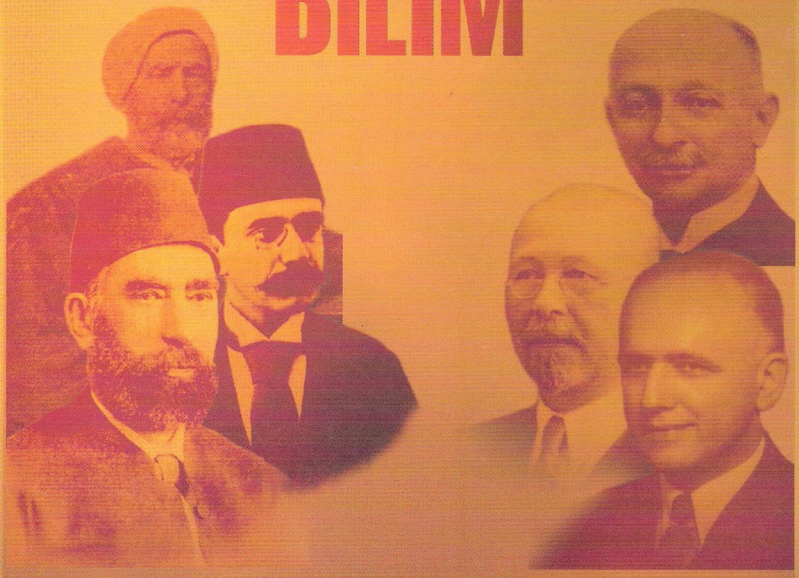
OSMAN BAHADIR

OSMANLILARDAN CUMHURİYETE BİLİM

Cumhuriyet Kitapları

İnceleme

OSMAN BAHADIR

OSMANLILARDAN CUMHURİYETE BİLİM

Cumhuriyet Kitapları

YAYIN KURULU
Doğan HIZLAN (Başkan), Turhan GÜNAY (Başkan Yardımcısı),
Ataol BEHRAMOĞLU, Deniz KAVUKÇUOĞLU, Egemen BERKÖZ,
Erdal ATABEK, Fazilet KUZA, Turgay FİŞEKÇİ

YAYIN YÖNETMENİ
Zeynep ATAYMAN

GRAFİK TASARIM
Ahmet SUNGUR, Müge KAYGUSUZ

DÜZELTİ
Mustafa ÇOLAK

DİZGİ/SAYFA DÜZENİ
Serpil ÜNAY

BASKI/CİLT
YAZIN BASIN YAYIN MATBAACILIK TRZ.TİC.LTD.ŞTİ.
Çiftehavuzlar Caddesi Maltepe Mahallesi Prestij İş Merkezi
No:27/806 Kat:9 Zeytinburnu / İstanbul
0212 565 01 22 - 0212 565 02 55 Sertifika No: 12028

DAĞITIM
Cumhuriyet Kitapları

1. Baskı: Ocak 2012

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Prof. Nurettin Mazhar Öktel Sk.
No: 2 34381 Şişli - İstanbul Sertifika No: 10844
Tel : (0212) 343 72 74
Faks : (0212) 343 72 65
ckk@cumhuriyet.com.tr
www.kitap.cumhuriyeti.com.tr

www.facebook.com/cumhuriyetkitaplari

www.twitter.com/kitapkulubu

Yayın Hakları Cumhuriyet Kitapları'na aittir.
Tanıtım amacı dışında izinsiz alıntı yapılamaz.

Osman Bahadır

Osmanlılardan Cumhuriyete Bilim

İçindekiler

Önsöz 7

OSMANLILAR VE BİLİM

Osmanlının Büyük Bilgini Kâtip Çelebi'yi Düşünmek 15
At Meydanı'ndaki Heykellere Ne Oldu? 19
İlk Osmanlı Haftalık Bilim-Edebiyat Dergisi 22
Osmanlılarda Astrolojinin Yeri 28
Osmanlılarda Astroloji Konusunda İki Farklı Tutum 31
Bir Rasathanenin Yıktırılmasının Anlamı 33
Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Gelişimi 39
Hoca Tahsin'in Bilimle Uğraşması Dinsizlik Olarak Görülmüştü 42
Tarihimizdeki İlk Elektrik Makalesi 45
İstanbul'a Hoş Geldin Elektrik! 47
Mühendishane Matbaası 54
Mühendishane Kütüphanesi 56
Tıbbiye Matbaası'nda 84 Yılda 256 Kitap Basıldı 58
Osmanlı Öğrencileri Paris'te 60
Fransa'daki Osmanlı Öğrencilerini Himaye Cemiyeti 64
Osmanlılarda Fizik 66
Bizde Evrim Düşüncesinin Geçmişi 69
Ali Sedad Bey ve Evrim Teorisi 74
Subhi Edhem ve Darwinizm 77
Bir Meşrutiyet Doktorunun Büyük Istırabı 80
Yahya Halid Bey ve Evrim Teorisi 83
Necmeddin Sadık Bey ve Evrim Teorisi 87

CUMHURİYET VE BİLİM

Pozitivizm Hayaleti ile Bilime Saldırı Modası 91
Bilim, Cumhuriyet ve Demokrasi 99
Cumhuriyetin Bulaşıcı Hastalıklara Karşı
Büyük Zaferi ve Büyük Unutuş! 102
Cumhuriyet Önce Çocukları Kurtardı 108
Bütün Ebeler Doğu Anadolu'ya 112
Genç Cumhuriyet Biliminin Yüz Akı: Veterinerlik 114
Cumhuriyetin Modern Ziraat Hamlesi 119
Genç Cumhuriyet ve Radyo 122
Genç Cumhuriyet Bilimsel Araştırmacılığının
Ana Ekseni: Klinik Tıp 126
Galip Ata Bey ve Evrim Teorisi 128
Atatürk'ün Üniversite Anlayışı 132
İsmet İnönü ve Bilim 135
Ekim Devrimi'nin 90. Yılında Türk Devrimi Üzerine
Düşünceler 138
Şerif Mardin ve Cumhuriyet 141
Şükrü Hanioğlu ve Türk Devrimi'nin İdeolojisi 146
Orhan Pamuk'a Bir Öneri 151
Dilimizdeki Evrim 154
Harf Devrimi Karşıtları ve Gerçek 156
Harf Devrimi'ni Anlamak 162
Harf Devrimi ve Demokrasi 165
Cumhuriyetin Ölçü Devrimi 168
Atatürk'ün Son Devrimi: Geometri Dilinde Devrim 170

Önsöz

İkinci Meşrutiyeti hazırlayan ve yaşayan Osmanlı entelektüelleri ve bilim insanları, altı asırlık bir imparatorluğun karanlık ve katılaşmış düşünce çeperini kırarak, yepyeni ve modern bir düşünce iklimi yarattılar. Onlar bu iklimi, tüm devlet baskılarına göğüs gererek, bilimsel düşünceyi ve demokrasi düşüncesini okullarda, salonlarda, evlerde, dergi, kitap ve gazete sayfalarında, konuşarak ve yazarak geliştirdiler. Cumhuriyet de, bilimi, felsefesi ve siyaset tarzı ile bu temel üzerinde ve fakat daha yüksek bir seviyede kuruldu ve gelişti.

Cumhuriyetin kuruluş felsefesi ve onun gelişimine yön veren ilkeler bugün yaşamsal ve güncel bir tehdit altındadır. Bilim ve demokrasi yoluyla modern ve refah içinde bir ülke yaratma hedefi ve tutkusunun tüm toplumu sarmaladığı günler artık çok gerilerde kaldı. Bugün, cumhuriyetin hâlâ yaşamakta olan bazı eserlerinin ve fikir mirasının da yok edilmesine çalışılıyor.

Cumhuriyetin kuruluş felsefesini ortadan kaldırmak isteyenlerin günümüzde yürüttükleri kampanyanın, birbiriyle doğrudan ilişkili iki doğrultusu var: Osmanlıları yüceltmek ve Atatürk'ü ve onun önderliğindeki cumhuriyet devrimlerini değersizleştirmek. Bugün her iki yönde de olağanüstü yaygın bir yanıltma eylemi karşısındayız.

Cumhuriyet yıkıcılarının kendilerince güya pek mantıklı ve etkileyici olduğunu zannettikleri bir söylemleri ve soruları var: "Cumhuriyeti kuran seçkin kuşak, Osmanlı Devleti'nin bağrında yetişmedi mi?" Bu sözleriyle Osmanlıların da modern bir eğitime ve

yaşam ortamına sahip olduklarını gösterdiklerini ve böylece cumhuriyet savunucularını da kendi silahlarıyla vurduklarını düşünüyorlar.

Bu basit düşünce tarzını çürütmek için gerçekte, meşrutiyeti ve cumhuriyeti hazırlayan kuşağın, muhalif Osmanlı kuşağı olduğunu belirtmek bile yeterlidir. Başka bir deyişle, II. Meşrutiyet'i II. Abdülhamit'e borçlu değiliz, tam tersine II. Meşrutiyet II. Abdülhamit'e rağmen gerçekleştirilmiştir. (Fakat Osmanlı toplumunun bağrından modern bir toplumun yaratıcılarını ve taşıyıcılarını ortaya çıkaran sürecin, çok yönlü ve daha karmaşık olduğu bir gerçektir. Bu karmaşık süreçte, bilim insanlarının ve muhalif düşünürlerin yanı sıra birçok durumda siyasi ve toplumsal sistemi modernleştirmeye çalışan bazı devlet yöneticilerinin de önemli rollerinin bulunduğuna hiç kuşku yoktur.)

Daha Osmanlı Devleti kurulmadan önce İslam dünyasında eğitim, akli bilimler ve nakli bilimler olarak ikiye ayrılmış ve nakli bilimlerin öğretilmesi esas alınmıştı. Osmanlı medreselerinde de her zaman nakli bilimler esas alındı. Akli bilimler, yani matematik, mantık, felsefe, fizik, kimya, astronomi, biyoloji, jeoloji her zaman nakli bilimlerin, yani tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dini bilimlerin sınırlarına ve ihtiyaçlarına bağlı olarak ele alındı ve öğretildi. Dolayısıyla da Osmanlı medreselerindeki akli bilimler müfredatı hiçbir zaman çağdaşlaşamamış ve yeni bilimsel gelişmelere göre değişememiştir. Medreselerde 1901 yılında bile Aristotelesçi fizik bilgilerini içeren ders kitaplarının yayımlanabiliyor olmasının nedeni budur. Dolayısıyla, kuruluşlarından 1924'teki kapanışlarına kadar Osmanlı medreselerinde hiçbir bilimsel araştırma yapılmamış olmasının nedeni de budur.

Bugün nakli bilimlerin eğitimde esas alınması eğilimine yeniden güç kazandırılmaya çalışıldığını görüyoruz. Tarihçiler bir toplumun geçmişindeki olguları araştırarak ve inceleyerek o toplumun

bugünkü bazı özelliklerini de daha iyi anlamamızı sağlarlar. Biz ise aynı zamanda bugünkü gördüklerimize bakarak da geçmişimizi daha iyi anlayabiliyoruz.

Osmanlılarda bilim, bilimsel düşünce ve metot, esas olarak matbaanın kuruluşundan sonra, 18. yüzyılda deniz ve kara mühendishanelerinin, 19. yüzyılda ise tıbbiye, harbiye, baytariye, mülkiye, mühendis mekteplerinin ve Darülfünun'un kurulmasıyla ve bu kurumlar aracılığıyla doğmuş ve gelişmeye başlamıştır. Bilimsel düşüncenin ve daha sonra da modern siyasal düşüncenin doğuşu ve yayılışı, bu okulların ve kurumların etkisinin ve mensuplarının kitleselleşmesiyle birlikte gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, matbaanın kuruluşundan (1727) başlayarak ve Yeniçeri ordusunun kaldırılması (1826) ve Tanzimat Fermanı (1838) ile ivme kazanarak, II. Meşrutiyet'le doruk noktasına varmış ve imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiş bir bilimsel, teknolojik, kültürel, ekonomik, hukuki, siyasal modernleşme süreci vardır.

Cumhuriyet modernleşmesini Osmanlı modernleşmesinden ayıran en önemli iki farktan birincisi, Cumhuriyet modernleşmesini yürüten güçlerin tüm iktidarı ellerinde tutuyor olmalarından da yararlanarak saltanatı ve hilafeti kaldırmaları, bilimi yönlendirici ilke olarak ilan etmeleri ve hukuk ve harf devrimi gibi büyük demokratik dönüşümleri gerçekleştirmiş olmalarıdır. İkincisi ise, uluslaşma sürecinin Osmanlı döneminden farklı olarak çok daha ileri bir düzeye gelmiş olmasıdır.

Erken dönem cumhuriyet yönetiminin, ülkeyi kasıp kavuran bulaşıcı hastalıklara karşı verdiği büyük mücadele, bilimin ve bilimsel düşüncenin halkla kitlesel düzeyde ilk kez yüzleşmesidir aynı zamanda. Genç cumhuriyet bu yüzleşmeden alnının akıyla çıkmıştır. Bu büyük sağlık mücadelesi aynı zamanda ülkemizde uluslaşma sürecinin de en yüksek aşamalarından birini oluşturmaktadır. Tarih-

te ilk kez bir milletin sıradan insanları, o günlerde kendi sağlıklarıyla yakından ilgilenen bir devlet yönetimiyle ve yurttaş sağlıkçılarla karşılaşmışlardır. Günümüzün cumhuriyet yıkıcıları bile belki de varlıklarını bu büyük zafere borçludurlar.

Osmanlılardan Cumhuriyete Bilim, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki bilimin tüm gelişimini kronolojik bir sıra ile ele almıyor. Bu kitapta yer alan (ve hepsi daha önce *Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji* dergisinde 2001-2011 yılları arasında yayımlanmış olan) 45 yazıda, bilimin ülkemizdeki serüveninin değişik zamanlardaki bazı ilginç yönleri ele alınmaktadır. Ama yazıların bütününün, genel panoramanın büyük bölümünü gösterebildiğini sanıyorum. Evrim konusundaki yazıların ortaya koymaya çalıştığı gerçekler, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve sonrası Osmanlı düşünce dünyası arasındaki farklılığı göstermesi bakımından çarpıcıdır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı ülkesinde evrim teorisi, Lamarck'ın ve Darwin'in düşünceleri adeta özgürlüğe kavuşmuştur. Gerçi Manastır'da *Darwin* kitabı basılır ve askeri lisede öğrencilere evrim teorisi öğretilirken, Kastamonu'da bir lise öğretmeni öğrencilerine evrim teorisini anlattığı için tutuklanabilmiştir ama eski dönemden farklı olarak evrim teorisi artık bilimsel bir düzeyde dergilerde tartışılabilmektedir.

Şimdi burada yukarıdaki sorudan hareket ederek bu defa biz soralım: Osmanlı'yı yüceltmeye çalışanlar, hangi Osmanlı'ya dönmek istiyorlar? Kâtip Çelebi'nin, İbrahim Müteferrika'nın, Münif Paşa'nın, Hoca Tahsin'in, Recaizâde Mahmut Ekrem'in, Ahmet Rıza'nın, Tevfik Fikret'in, Şinasi'nin, Ziya Gökalp'in, Salih Zeki'nin Osmanlı'sına mı, yoksa bunların dönüştürmeye çalıştıkları Osmanlı'ya mı?

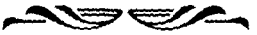
Osmanlı'yı parlaklaştırmaya ve Cumhuriyet devrimlerini karalamaya ve değersizleştirmeye çalışanlar, Osmanlı Devleti'nin son iki asrındaki büyük modernleşme mücadelesini en hafif deyişle an-

lamakta yetersiz kalanlardır. Çünkü bunu anlamış olsalardı, Cumhuriyetin tarihsel kökleri hakkında da bazı temel fikirlere sahip olabileceklerdi.

Bu kitap, Osmanlılardan Cumhuriyete, bilimimizdeki farklılığı ve bilimin ülkemizde yarattığı farklılığı gösterebiliyorsa, amacına ulaşmış sayılır.

Osman Bahadır
Ağustos 2011

OSMANLILAR VE BİLİM

Osmanlının Büyük Bilgini Kâtip Çelebi'yi Düşünmek

Osmanlı bilim ve düşünce tarihinin en parlak simalarından biri olan Kâtip Çelebi'yi tanımak, onun yaşamı ve eserleri üzerinde düşünmek, gerçekte Osmanlı bilim ve düşünce tarihinin ana özelliklerini kavramanın verimli bir aracı olabilir.

Adnan Adıvar, Kâtip Çelebi için "Türkiye'de ilim rönesansının müjdecisi gibi sayabiliriz" demektedir. Niyazi Berkes ise Kâtip Çelebi'yi, "Osmanlı tarihinin en büyük bilgini" olarak niteler.

1609-1657 yılları arasında yaşayan Kâtip Çelebi, kısa yaşam süresi içine, yüzyıllar boyunca hatırlanacak ve etkileri olacak çalışmaları sığdırdı. İstanbul'da doğan, 14 yaşına kadar özel eğitim gören ve henüz çok genç bir yaştayken devlet yönetiminde kâtiplik yapmaya başlayan Kâtip Çelebi, resmi görevinin yanı sıra bugünkü deyimlerimizle, bilimci, tarihçi, sosyolog, bilim tarihçisi, bilim felsefecisi, eğitimci ve siyasi eleştirmen olarak her zaman yoğun bir çalışma ve araştırma çabası içinde oldu. Ordu ile uzak seferlere gittiğinde de, gittiği yörenin coğrafyasını, kültürünü, bilimsel çalışmalarını araştırdı, kütüphanelerini inceledi ve önemli bilimsel ve edebi eserlerini saptamaya çalıştı.

Otuzlu yaşlarından itibaren, kendisine kalmış olan bir mirastan da yararlanarak tamamen bilimsel çalışmalarıyla ilgilenmeye başlayan Kâtip Çelebi, yaşamının sonuna kadar çok çeşitli konularda telif ve çeviri olmak üzere 25 kadar eser hazırladı. Bunların en önemlilerinden *Mizan-ül Hak* (Gerçeğin ölçüsü, basımı 1863) adlı eserinde

müspet bilimler ile felsefe savunması yapıyor ve kendi dönemindeki bağnazlıklardan yakınıyordu.

Daha sonra Almancaya da çevrilen *Keşf-üz-Zunun* (Şüpheli Şeylerin Keşfi) adlı 20 yılda tamamladığı bibliyografyasında ise, 14.500 kitap ve risale hakkında bilgi veriyordu.

Cihannüma (Dünyayı gösteren, yazımı 1654, Müteferrika basımı 1732) ise onun ünlü coğrafya ve kozmoloji kitabıdır. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*'da kozmografya üzerine uzun bir teorik girişten sonra, en doğudaki ülke olan Japonya ile dünya yüzeyini tanımlamaya başlar. Doğu ve Batı kaynaklarına dayanan kitabın üç batılı kaynağı, Gerard Mercator'un *Atlas Minor*'u, Lorenzo d'Anania'nın *Universale Fabrica del Mondo*'su ve Giovanni Pietro Maftei'nin *Histoire des Indes*'idir. Latince bilen Kâtip Çelebi, eserin hazırlanmasında yararlandığı *Atlas Minor*'un çevirisini kendisinin yapmış olduğunu söylemektedir.

Yaklaşık yarısına yakını Latince kaynaklara dayanan *Cihannüma*'nın etkisinin en ilginç sonuçlarından biri de, eserin Türkçe olarak İbrahim Müteferrika tarafından basımından sonra Fransızcada bir çeviriye, Latincede bir başka esere ve bilinmeyen bir dilde bir başka esere yol açmış olmasıdır. Yani *Cihannüma* sadece Osmanlı okurlarına hitap etmekle kalmamış, 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başlarında belirli bir uluslararası etki de yaratmıştır.

Bütün bunların 17. yüzyılda İstanbul'da yayımlanmış bir bilimsel eserden kaynaklanmış olması elbette daha da ilginçtir. Çünkü 17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya karşı en kapalı ve Batı'daki bilimsel gelişmelere karşı en ilgisiz olduğu yüzyıldır. Kâtip Çelebi, Kepler'in (1571-1630), Galileo'nun (1564-1642), Descartes'in (1596-1650) ve Harvey'in (1578-1650) çağdaşıdır.

Çelebi'nin, Batı'da büyük bilimsel devrimi başlatan bu büyük bilimcilerin çalışmalarından haberdar olup olmadığını henüz bilmiyoruz. Yaşamının son yıllarında hiç olmazsa Galileo'nun çalış-

malarını öğrenmiş olması umulabilir. Ama imparatorlukta bilimsel devrimin onun devrinde hiçbir etki yaratmamış olduğu kesindir. (Osmanlı Devleti'nde güneş merkezli gezegen sisteminden ilk kez söz edildiğinde Kopernik'in bu konudaki ünlü eseri yayımlanalı 117 yıl oluyordu. Daha sonra İbrahim Müteferrika, 1733'te *Cihannüma*'nın baskısına yaptığı eklerde Kopernik sisteminden bahsetti. Harvey, büyük kan dolaşımını 1628'de keşfetmişti. Türkçede keşiften ilk kez ancak 143 yıl sonra söz edildi. Logaritma metodunu Napier, 1614'te geliştirmişti. Osmanlılarda ise logaritmadan ilk kez bu tarihten 158 yıl sonra söz edildi.)

Osmanlı 17. asrı, "Kâtip Çelebi'nin hikmet ve hendese (fizik ve geometri) okutmak için bir öğrenci dahi bulamadığı" yılların asrıdır. Kâtip Çelebi'ye göre Osmanlıların ilk dönemlerinde, Kanuni'ye kadar, medreselerde doğa bilimleri ile şeriatı birleştiren kimseler bulunuyordu. Fakat daha sonra gelenler doğa bilimleriyle ilgili dersleri "bunlar felsefedir" diyerek kaldırmışlardı. Çelebi'ye göre bu nedenle bilime duyulan ilgi son derece azalmıştı.

Kâtip Çelebi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nde hiçbir bilimsel araştırma ve eğitim kurumu bulunmuyordu. Kâtip Çelebi doğduğunda, Osmanlı bilim tarihinin en parlak ve en erken girişimlerinden olan Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nin yıktırılmasının (1578) üzerinden 31 yıl geçmişti. Mühendishane'nin kurulması (1773) ise Çelebi'nin ölümünden 116 yıl sonradır. Medreselerde doğa bilimleriyle ilgili verilen bilgiler ise 500 yıl önceki İslam bilginlerinin eserleriyle, Aristoteles'in neredeyse 2000 yıllık düşüncelerine dayanıyordu ve bilgilerde hiçbir yenilenme görülmüyordu.

İşte böyle bir tarihsel evrede ve ortamda Kâtip Çelebi, karanlık gökyüzündeki parlak bir yıldız gibi, ülkede bilimsel bir zihniyetle araştırma yapmaya ve bilimin uluslararası nitelikte bir uğraş olduğunu ortaya koyarak modern bilgileri Osmanlı ülkesinde yaymaya çalışmıştır. (Kâtip Çelebi, bilimi toplumların ayakta kalmasının ve

devamının bir aracı olarak görüyor ve insanlardaki kalbin önemi ne ise, bilim adamlarının da toplumlarda o derece önemli olduğunu düşünüyordu, *Dustur al-Amal.*)

Bilimsel devrimin ve bilim yapmanın başlangıç ve temel şartı, gerçeği ve olguların nedenlerini, doğaüstü güçlerde değil, olgularda aramaktır. 17. yüzyıl Osmanlı dünyasında böyle bir zihniyet oluşmamıştı. (Bu zihniyetin ülkemizde bugün bile belirli bilim çevrelerinin dışında oluşmuş olduğunu söylemek güçtür.) Kâtip Çelebi'yi yüceleştiren şey, onun en elverişsiz koşullarda, bir Batı dilini öğrenmenin bile cesaret gerektirdiği bir ortamda, modern anlamda bilim yapma aydınlık zekâsına ve kararlılığına sahip olmasından ileri gelmektedir.

Yaptığı çalışmalar her şeyi kapsamayabilir ve fikirleri çok yayılmamış olabilir. Ama onun çalışmalarının değeri, daha sonraki çalışmaları en kötü koşullarda başlatmış ve hızlandırmış olmasıyla ölçülebilir ancak. Bu bakımdan Kâtip Çelebi'nin ülkemiz bilim ve düşünce tarihinde müstesna bir yeri vardır.

Adnan Adıvar, Kâtip Çelebi için "ilk defa olarak Batı ilmiyle sıkı temasa girmeye başlayan ve özellikle o ilmin değerini ve önemini takdir eden ve Batı ilmiyle Doğu ilmi arasındaki seddi yıkmaya kalkışan zat olması dolayısıyla, kendisini 'Türkiye'nin ilim devrimcisi' diye anmasak bile, Türkiye'de ilim rönesansının müjdecisi gibi sayabiliriz" demektedir.

Niyazi Berkes ise Kâtip Çelebi'yi, "Osmanlı tarihinin en büyük bilgini" olarak nitelemektedir.

Kâtip Çelebi, Osmanlılarda aydınlanmanın en büyük öncülerinden biridir.

At Meydanı'ndaki Heykellere Ne Oldu?

Mohaç zaferinden sonra İbrahim Paşa'nın getirdiği heykeller At Meydanı'na dikilmişti. Demek ki yönetim o zaman heykellere karşı bir dini sakınca görmüyordu. Ancak halk arasında putperestlik söylentileri başlayınca taassup egemen oldu ve heykeller yıktırıldı. Tunçtan yapılmış bu heykellerin ne zaman ve kim tarafından yıktırıldığını ve nereye götürüldüklerini bilmiyoruz.

İslam dininde canlı varlıkların iki veya üç boyutlu suretlerinin yapılmasının yasaklanmış olması nedeniyle, Osmanlılarda resim sanatıyla birlikte heykelcilik sanatı da gelişemedi. Bu yüzden heykelcilik sanatıyla ilgili olarak sözü edilebilecek eserler, mezar taşları, medreseler, kervansaraylar gibi yapıların çeşitli bölümlerindeki kabartmalar ile camilerdeki birçok yapı öğesindeki işlemeli çıkıntılar ve oymalarla sınırlı kaldı. Ülkemizdeki heykel sanatı gerçek anlamıyla, 1882'de **Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi**'nin (Güzel Sanatlar Akademisi'nin) açılmasıyla başladı. Bu nedenle 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlılarda hiçbir heykel yapılmadı.

Fakat bütün Osmanlıların heykel sanatı ve yasağı karşısındaki tutumları aynı değildi. **Kanuni Sultan Süleyman**'ın veziriâzamı **Makbul** (veya Maktul) **İbrahim Paşa** (ö. 1536), Mohaç savaşından sonra, önemli savaş ganimeti olarak getirttiği heykelleri, Sultanahmet At Meydanı'ndaki dikilitaşların yanına diktirtmişti. İbrahim Paşa, **Herkül, Diana ve Apollo**'nun tunçtan yapılmış bu heykellerini, kralın Budin şehrindeki av kasrından getirtmişti.

Bu heykeller At Meydanı'nda İbrahim Paşa Sarayı'nın kapısı

önüne ve dikilitaşlarla yılanlı sütun hizasındaki bir mermer kaide üzerine oturtulmuştu.

16. yüzyılın ünlü Osmanlı yazarlarından **İbn Kemal**, bu heykellerin At Meydanı'na yerleştirilmesini, *Mohaçname* adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatır. Ayrıca bu tarihi olayla ilgili olarak eserinde şu beyti de yazmıştır:

Unutulmağa komaz ol gazayı,
Bu suretler durup tezkir eyler (hatırlatır) !
Taaccüb (şaşakalma) yeridir kim acaba suret,
İbaret söz aceb tabir eyler!

Son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet bilim yazarlarından **Abdülfeyyaz Tevfik** (Yergök) Bey de, At Meydanı'na 1526'daki Mohaç seferinin ardından dikilen bu heykellerin resimlerinin, Kanuni döneminin sefirlerinden **Dramon**'a ait *Mösyö Dramon'un Seyahati* adlı, o dönemin önemli eserindeki "Vue de l'Hippodrome de Constantinople" başlıklı krokide bulunduğunu ve görülebileceğini söylemektedir.

İbn Kemal söz konusu beytinde, bu heykellerin bir savaş zaferi göstergesi ve hatırası olarak yerleştirildiğini söylüyor. Fakat yerleştirme gerekçesi ne olursa olsun, bu tarihsel eserlerin (üç boyutlu suretlerin) dikilmesinde, diktirenler açısından herhangi bir **dini mahsur olmadığı** anlaşılıyor.

Bu heykellerin At Meydanı'nda ne kadar süreyle kaldığını bilmiyoruz. Fakat bir süre sonra heykellerin varlığına karşı hoşnutsuzluğun ve çeşitli söylentilerin yayılmaya başladığı bilinmektedir. İbrahim Paşa'nın koruduğu şair **Figani** bile, Farsça yazdığı bir beyitte "Birinci İbrahim putları kırdığı halde, ikincisinin meydanlara dikmiş olduğunu" söylüyordu. Bir başka şair de, "Sen halilim (dostum) şimdi geldin halkı kıldın putperest" demişti.

Sonunda taassup egemen oldu ve heykeller yıktırıldı. At Mey-

danı'ndaki bu tunçtan yapılmış heykellerin ne zaman ve kim tarafından yıktırıldığını ve nereye götürüldüklerini bilmiyoruz.

2010 yılında Avrupa kültür başkenti olan İstanbul'un bu kıymetli kültür varlıklarının başlarına gelenleri, İstanbul halkı acaba 2010 yılında öğrenebilir mi?

İlk Osmanlı Haftalık Bilim-Edebiyat Dergisi

İlk Osmanlı dergisi, *Vakayi-i Tıbbiye* dergisidir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınmlanmış olan hem ilk dergi, hem de ilk bilimsel dergidir. İlk Osmanlı bilim dergisi ise Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tarafından Münif Paşa öncülüğünde 1862'de çıkarılan *Mecmua-i Fünun* dergisidir. İlk popüler bilim dergisi olarak nitelendirebileceğimiz bu dergide, çeşitli bilim dallarında ve daha az olarak da ekonomi, tarih, felsefe, edebiyat vb. konularında telif ve çeviri birçok makale yayımlanmıştır. *Hazine-i Evrak* (arşiv) dergisi ise ilk haftalık Osmanlı bilim-edebiyat dergisidir.

Osmanlı Türkleri matbaayı, icadından 274 yıl sonra kullanmaya başladılar. Bu gecikme, Osmanlı toplumundaki düşünsel gelişim ve etkileşim süreçlerinin seyrini ve düzeyini göstermesi bakımından çok çarpıcıdır ve Avrupa'nın bir bölümünü oluşturan bir ülke için "yeterince" uzun bir gecikmedir.

Ancak 1729 yılında matbaa baskıya başladığında da Osmanlı Türkleri onu büyük bir heyecanla karşılamış ve bu denli gecikmiş olmasının yarattığı sabırsızlıkla ürünlerine saldırmış değildir.

İbrahim Müteferrika, matbaasını açık tutabildiği sürede sadece 17 kitap basabilmiştir. (Müteferrika'nın bastığı kitapların büyük bir bölümünün, ölümünden sonra matbaanın depolarında kalmış olduğu görülmüştür.) Matbaanın kuruluşunu izleyen yüz yıl içinde, İstanbul'da sadece 98 kitap basılmıştır. Matbaanın ilk elli yılında Avrupa ülkelerinde basılan kitap sayısı ise 40 bindir.

Entelektüel bir ortamın oluşumunun en önemli habercilerin-

den biri, dergilerdir. İlk Osmanlı dergisi, 1849 yılında (matbaanın Batı Avrupa'da kuruluşundan 4 asır sonra) yayımlanmaya başlayan *Vakayi-i Tıbbiye* dergisidir.

Bu tıp dergisi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından 34 aylık bir dönemde 28 sayı olarak yayımlanmıştır.

İlk Osmanlı bilim dergisi ise Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tarafından Münif Paşa öncülüğünde 1862'de çıkarılan *Mecmua-i Fünun* dergisidir. 47 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır. 1883 yılında bir sayı daha yayımlanmış fakat sonra tekrar yayınına son vermiştir.

İlk popüler bilim dergisi olarak nitelendirebileceğimiz bu dergide, çeşitli bilim dallarında ve daha az olarak da ekonomi, tarih, felsefe, edebiyat vb. konularında telif ve çeviri birçok makale yayımlanmıştır.

Hazine-i Evrak (arşiv) dergisi ise ilk Osmanlı bilim-edebiyat dergisidir. Aynı zamanda ülkemizdeki ilk haftalık bilim-edebiyat dergisidir (cumartesi günleri yayımlanıyordu). Yayınına 1 Mayıs 1881 tarihinde başlamış olan bu dergi yaklaşık bir yıl boyunca 48 sayı yayımlanmış ve Nisan 1882'de yayınına son vermiştir.

Küçük boyda ve 16 sayfalık (43. sayıdan sonra 8 sayfa) bir dergi olan *Hazine-i Evrak'* ın kapaktaki künyesinde, kuruluş tarihi, hangi sayı olduğu ve yayın günü belirtilmekte ve bu bilgilerin altında "Umumiyet itibariyle fününa dair risale-i edebiyedir" ibaresi bulunmaktadır. Bu yazının altında da "Ayda dört kere olarak Cumartesi günleri çıkar" denmektedir.

Derginin ilk sayısı bir "Mukaddime" (başlangıç) yazısıyla başlamaktadır. *Hazine-i Evrak* dergisinin yönetmeni, Mahmut Celaleddin Paşa'dır. (Ancak mukaddimenin altında, Mahmut Celaleddin Paşa'nınkiyle birlikte, Samipaşazâde Abdülbaki Bey'in de imzası bulunmaktadır.)

Hazine-i Evrak dergisinin 48 sayısında 150'nin üzerinde yazı

(düzyazı ve manzum) bulunmaktadır. Derginin künyesinde her ne kadar umumiyet itibariyle fününa dair bir dergi olduğu söylenmekte ise de, dergi gerçekte umumiyetle edebiyata dairdir. Bilim ve teknik konulu yazılar tüm yazıların ancak üçte birini oluşturmaktadır.

(*Hazine-i Evrak* dergisi, gerek yayımlandığı dönem ve yazı kadrosunun niteliği, gerekse yazılarının içeriği bakımından son derece ilginç bir dergidir. Böyle bir dergi, tüm yazıları irdelenerek ve yorumlanarak, yaşanılan tarihsel dönemle bağlantılı kılınarak ve yazarlarının hemen hepsinin yaşam öyküleri araştırılarak incelenmesi gereken önemde bir dergidir. Bu nedenle bizim burada yapacağımız şey, sadece derginin en genel özelliklerini tanıtmaya çalışmakla yetinmek olabilir.)

Hazine-i Evrak dergisinin 20 kadar yazarı vardır. Ancak bunlardan beşi ön planda görünmektedir. Bu beş yazar, Mahmut Celaleddin Paşa, Samipaşazâde Abdülbaki Bey, Münif Paşa, Recaizâde Ekrem Bey ve Abdülhak Hamid (Tarhan) Bey'dir. (Sayıca çok olmamakla birlikte Namık Kemal'in yazılarına da önem ve öncelik verildiği görülmektedir.)

Derginin ilk sayısında yer alan "Mukaddime" başlıklı yazı bugünkü dilimizle şöyledir;

"Medeni memleketlerde yayılan eğitim ışıklarının önemli sebeplerinden biri de, birtakım ilim cemiyetlerinin gayretleriyle yayımlanmış olan faydalı eserlerdir.

Eğitim yayınları sadece okullar ve üniversitelerle sınırlı kalmış olsaydı, bugün Avrupa kütüphanelerinde milyonlarca kitap bulunmazdı ve bunca inkılaplardan ve önemli icatlardan insanlık âlemi yeterince pay alamazdı ve medeniyetin parlak güneşi karanlıkta kalırdı.

Bu tür cemiyetlerin üyeleri, o ülkenin elbette en muktedir ve yetenekli yazarları olduğundan, onların yayımladığı eserler de kendileri gibi nadide ve değerli olmaktadır. Bu nedenle pek çok kere-

ler bir ülkeyi, bir milleti cehalet uçurumundan kurtardıkları çok sayıda örnekle ortadadır.

Bu gerçek, çeşitli bilimler ve teknikler ile ilişki kurmuş ülkemizin bazı hamiyet sahiplerince bilinmediği için, 20 yıl önce bir bilim cemiyeti kurulmuş ve *Mecmua-i Fünun* isimli bir dergi yayımlanmıştı. Sonradan bu dergi her nasılsa devam edemedi ve milletimiz şu kadarcık olsun bir eğitim nimetinden yararlanmayı başaramadı.

Birkaç yıldan beri Osmanlı matbuatı, bir yanıyla bir çerçevenin dışına çıkamadan kalmakla beraber epeyce yol almış ise de, yayımlanan eserler içinde *Mecmua-i Fünun* zemininde bir eser gözümüze ilişmediğinden, haddimizin, iktidarımızın ötesinde olduğunu bildiğimiz halde *Mecmua-i Fünun* gibi bir eserin, bir güzidenin büsbütün elden çıkmasına yol açmamak ve milletimize bari böylelikle hizmet etmek ümidiyle biz de haftada bir kere çıkmak üzere *Hazine-i Evrak* isminde bir derginin yayınına hızla başladık ve gerekli resmi izni aldık.

Hazine-i Evrak'ı yayımlamaya cüret etmemiz, haşa kendimizi *Mecmua-i Fünun*'u yazan soylu kimseler sırasında saymamız demek değildir. Belki bunların lütuf ve inayetlerine sığınmak ve bu vesile ile eski hizmetlerini yenilemeye sebep olmak halis niyetinden ibarettir.

Dergimizde en çok önem verdiğimiz şey içeriğini herkese anlatmak arzusu olduğundan, istiareyi sevmeyen ve başka taraflara çekilmeyen metinler yazmayı bilen bazı yazarların makbul eserleriyle sayfalarımızı süsleme gayretinde olacağız."

Mahmut Celaleddin, Baki

Hazine-i Evrak dergisindeki bilim yazıları daha çok Mahmut Celaleddin Paşa ile Samipaşazâde Abdülbaki Bey'e aittir. Bunlar, gök cisimleri, kuyrukluyıldızlar, Güneş'in ve güneş ışığının yansıma özellikleri, Güneş sisteminin ve dünyanın evrimi, rüzgâr ve fırtına ve doğa tarihi başlığı altında hayvanların gelişimi (kuşlar, maymunlar, vahşi hayvanlar vb.) hakkındaki yazılardır. Ayrıca Münif Paşa'nın Uzakdoğu'nun fiziki ve beşeri coğrafyası hakkında söyleşileri bulunmaktadır.

Tıp ve eczacılıkla ilgili olarak, psikoloji, çocuğun doğumu ve gelişimi, aşı ve afyon konularında yazılar vardır. Teknolojiyle ilgili olarak o sırada Avrupa'da yeni gelişmekte olan fotoğrafçılık teknolojisi tanıtılmakta, bir başka yazıda telgraf üzerinde durulmaktadır. Bir diğer teknik konu ise mumların ve başka bazı aydınlatıcıların icadı ve özellikleridir.

Edebi konularda ağırlık, Recaizâde Ekrem Bey'in manzumeleriyle, Abdülhak Hamid Bey'in şiirlerinde görülmektedir. Recaizâde Ekrem Bey ayrıca Lafonten'in çok sayıda manzumesinin çevirisini yapmıştır. Yabancı yazarlardan Victor Hugo'nun, Voltaire'in, Chateaubriand'ın, Lamartin'in ve Alexandre Dumas Fils'in metinlerine yer verilmiştir.

Dergide ayrıca ekonomi-politik, hukuk, tarih ve felsefe konularında da yazılar bulunmaktadır.

Hazine-i Evrak dergisini çok ilginç kılan başka şeyler de vardır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz;

1- Osmanlı Devleti'nde ilk defa olmasa da kadın yazar ve şairler bu dergide yazı yazmışlardır. (Beş yıl sonra Münif Paşa'nın kızı Arife Hanım sadece kadınların yazdığı *Şükufezar* [çiçek bahçesi] dergisini çıkaracaktır.) Derginin 19. sayısında Mihrinisa Hanım, Recaizâde Ekrem Bey'in bir manzumesine 8 beyitlik bir nazire ile cevap veriyor. Ayrıca yine Mihrinisa Hanım'ın 21. sayıda bir yazısı yer alıyor. Daha sonraki sayılarda L. Hanım'ın manzumeleri ve 42. sayıda da Afife Hanım'ın "şairane makalesi" görülüyor.

2- Recaizâde Ekrem Bey, bir yazısının baş tarafına spot olarak, bugünkü dilimizle şu iki satırı koymuştur;
"Bilimi bulan uyanış, yetkin eserlerden
İlerler alınan dersin payı, tabiatın gözlemlenmesinden"
Bir edebiyatçı olan Recaizâde Ekrem Bey'in 1881'de bu denli berrak bir bilimsel anlayışa sahip olması dikkat çekicidir.

3- Derginin bazı sayılarında, "Erbabından Sual" başlığı altında ve *Meçhul Şahıs* imzasıyla okuyucuya bazı sorular sorulmaktadır. Hemen hepsi birbirinden ilginç olan bu sorulardan biri şöyledir; "Bir millete medeni demek için kendisinde ne gibi şartların bulunması gerekir?" (130 yıl sonra da bu soruyu sormuyor muyuz?) Ne yazık ki, soruların cevapları derginin daha sonraki sayılarında verilmemektedir.

4. 36. sayıda, Mustafa Reşit Paşa'nın Encümen-i Daniş'in *(Bilimler Akademisi,* 1851) ilk açılışında irticalen yaptığı resmi konuşma veriliyor.

5- 20. sayıda Mahmut Celaleddin Paşa'nın, Hoca Tahsin Efendi'nin 1881'deki ölümünden bir gün önce onunla yapmış olduğu son derece ilginç söyleşi yer alıyor. (Hoca Tahsin Efendi, Osmanlı bilim tarihinin en önemli ve renkli simalarından biridir. Paris'te 4 yıl süren fen bilimleri eğitiminden döndükten sonra Darülfünun'a müdür tayin edilmiştir. Modern bilimin ülkemize girişinin erken tarihlerinde en büyük hizmeti geçen bilim insanlarındandır. Gözlem ve deneye önem verilmesi için çok çaba göstermiştir. Canlıların havasız ortamlarda yaşayamayacağını göstermek için düzenlediği deneyler bazı kimselerin büyük tepki göstermesine neden olmuştu.)

Baki Bey'in, 32. sayıda dergiden ayrıldığı görülmektedir. Mahmut Celaleddin Paşa bunu, 32. sayının kapağında okuyucularına şu şekilde duyuruyor;

"Arkadaşım Samipaşazâde Abdülbaki Bey, *Hazine-i Evrak* kuruculuğundan çekilmiştir. Baki Beyefendi'nin çekilişinin geçici olmasını dileriz."

Osmanlıların ilk haftalık bilim-edebiyat dergisi olan *Hazine-i Evrak*'ı okurları büyük bir zevk ve ilgi ile okumuş olmalılar.

Osmanlılarda Astrolojinin Yeri

Şeb-i yeldayı (en uzun geceyi) müneccimle muvakkit ne bilir?
Müptela-yı gama sor kim geceler kaç saat!
Lâ

Astroloji, gezegenlerin ve yıldızların durumlarının ve hareketlerinin gözlenmesiyle saptanan bazı bulgulara dayanarak, dünya olaylarının ve canlıların geleceği üzerinde tahminlerde ve yargılarda bulunma etkinliğidir. Gökyüzü olaylarının nesnel yasalarını saptamaya çalışan astronomi bilimi kadar eski olan astroloji, tarih boyunca birçok durumda, özellikle büyük Kepler devrimine kadar astronomi ile içi içe yürümüştür.

Osmanlılarda bu tür etkinlikleri yürüten kimselere necm (yıldız) kökünden türetilmiş olarak müneccim (yıldızlar ilmine vakıf) sıfatı verilmişti. Osmanlı müneccimleri hem gezegenlerin ve yıldızların mevcut durumlarından çeşitli hükümler çıkarıyor hem de aynı gözlemlere dayanarak takvim ve vakit saptama çizelgeleri hazırlıyorlardı.

Avrupalı müneccimlere göre, Uranüs gezegeninin 1781'deki keşfi, buhar makinelerinin icadıyla ilgiliydi. Neptün gezegeninin 1846'da keşfedilmiş olması da elektriğin kullanılmaya başlamasında etkili olmuştu. Plüton "gezegeninin" 1930 yılında keşfedilmesi ise, Avrupa müneccimleri tarafından, insanlık için çok parlak bir geleceğin müjdecisi olarak yorumlanmıştı. (Fakat "aksilik" şurada ki, Uluslararası Astronomi Birliği 2006 yılında aldığı bir kararla Plüton'u gezegenlikten çıkardı. Birlik bu kararını yeni gezegenlik kriterine dayanarak verdi. Buna göre bir gök cisminin gezegen sayıla-

bilmesinin en önemli kriterlerinden birisi, onun yörünge bölgesindeki diğer gök cisimlerini "temizleme" düzeyidir. Birlik Plüton'un temizleme düzeyini yetersiz buldu ve onu gezegenlikten attı. Uluslararası Astronomi Birliği'nin bu kararı alırken Avrupalı müneccimlere danışıp danışmadıklarını bilmiyoruz, fakat aldıkları bu karar geleceğimizi karartmasın?!)

Osmanlılarda müneccimlik kurumunun ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte müneccimlik faaliyetinin çok eski tarihten beri bulunduğu ve çok etkili olduğu bilinmektedir. **Fatih Sultan Mehmet** İstanbul'un fethi sırasında nihai hücuma geçmek için, müneccimbaşının eşref saati olarak seçmiş olduğu zamana bağlı olarak hareket etmişti. Daha sonraki padişahlar da önemli olduğunu düşündükleri hareketlerin saatini belirlemekte hemen her zaman müneccimlerin uğurlu saat (eşref saati) saptamasına bağlı kalmışlardı.

Osmanlı tarihinde, padişahın cülusu (tahta çıkması), harp ilanı, ordunun harekete geçmesi, sadrazamlara mühür verilmesi, sultan düğünü, bir yere asker sevk edilmesi, Has Ahır atlarının çayıra çıkarılması, çocuk sahibi olma tarihinin ayarlanması, sarayda ziyafet saatinin belirlenmesi, padişah kayığının veya tersanede bir geminin denize indirilmesi vb. gibi olaylarda başlangıç saati müneccimler tarafından belirlenirdi.

Avcı Mehmet'in ava çıkmadan önce müneccimbaşına avın nasıl geçeceğini sorduğu bile rivayet edilmiştir. Sadece Birinci Abdülhamit (saltanat süresi 1774-1789) "hakikat-ı hal, âlim ül gayb olan (görünmez şeyleri bilen) Allah'a malumdur" diyerek eşref saati uygulamasına değer vermemiş, fakat buna rağmen o da bu geleneğe uygun hareket etmekten geri kalmamıştır.

Ratip Efendi'ye **Üçüncü Selim** tarafından reisülküttaplığa (günümüzde Dışişleri Bakanlığı) getirileceği bildirilmişti. Ratip Efendi bu tayinin eşref saati saydığı bir gün sonrasına tehirini rica etmiş,

fakat bu sırada başka birisi reisülküttaplığa getirildiği için Ratip Efendi bu makamı kaybetmişti.

Müneccimbaşılar takvim düzenlemelerini 19. yüzyılın başlarına kadar Uluğ Bey (ö. 1449) ziclerine göre yaptılar. Fakat Üçüncü Selim'den itibaren Fransız astronomu Kassini'nin zicleri kullanılmaya başlandı.

Müneccimlik kurumu Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etti. Son müneccimbaşı, Karlovalı Hüseyin Hilmi Efendi'dir (ö. 1924).

Ülkemizde modern astronomiyi başlatan, kuran ve astronominin astroloji karşısındaki üstünlüğünü sağlayan bilim insanı ise **Salih Zeki** (1864-1921) Bey'dir.

Osmanlılarda Astroloji Konusunda İki Farklı Tutum

Osmanlı dünyasında, özellikle de devlet yönetiminde astrolojinin hemen her zaman önemli bir rolü oldu. Ancak Osmanlılarda astroloji konusundaki iki farklı tutum da hep varlığını korudu.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun* adlı eserinde, birçok İslam düşünürünün astrolojiyle (ilm-i nücumla) ilgili yorumlarından örnekler vererek, astrolojiye karşı İslam dünyasındaki yaklaşımların ikiye ayrılmış olduğunu gösterir. Buna göre, yaklaşımlardan biri, astrolojinin **bütünüyle dine aykırı** olduğunu savunan yaklaşımdır. Gezegenlerin ve yıldızların hareketleriyle, takvim yapmak, yön bulmak ve namaz vaktini hesaplamaktan öte ilgilenmemek gerekir. Yıldızların biçimlerine, renklerine, bulundukları yere vb. başka anlamlar vererek bunlardan dünyadaki olaylar için sonuçlar çıkarmak şeri hükümlere aykırıdır ve Tanrı'nın iradesine ortak çıkarmaktır.

Diğer yaklaşımda ise, müneccim (astrolog), gerçek etkili gücün Tanrı olduğuna inanır da, dünyadaki olayların gerçekleşmesinde Tanrı'nın etkisinin, yıldızların durumlarına ve hareketlerine göre geçerli olduğunu varsayarsa, bu kayıt altında astrolojik hükümlere varmanın dini bakımdan bir sakıncasının olmadığına inanılmaktadır.

Astrolojiye ilişkin bu iki farklı yaklaşım, Osmanlı devletinin doğuşundan batışına kadar her zaman bir arada var olmuştur. Ancak iktidarlarda yer alan çeşitli güç odaklarının dengelerindeki farklılaşmalara ve büyük astrolojik kehanetlerin yanlış çıkması gibi nedenlere bağlı olarak bazen birinci yaklaşımın öne çıktığı durumla-

ra rastlansa da, ikinci tür yaklaşımın Osmanlı devletinde daha etkili olduğunu söylememiz gerekir. Osmanlı padişahlarının hemen hepsi devlet yönetiminde (özellikle de savaşa başlama tarihlerinin ve savaş taktiklerinin belirlenmesinde) astrolojik gözlem ve hükümlerden yararlandılar ve hatta bu tür gözlemlerin yapılmasını ve bu gözlemlerden sonuçlar çıkartılmasını teşvik ettiler (Birinci Abdülhamit astrolojiye kesin olarak karşıydı, astrolojiyi Allah'ın işine karışmak olarak görüyordu. Fakat o da devlet işlerindeki geleneksel astroloji uygulamalarını engellemeye kalkışmadı.) Müneccimlik kurumu devletin resmi bir kurumuydu ve Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar varlığını korudu. (Osmanlı devletinin son müneccimbaşısı **Karlovalı Hüseyin Hilmi** Efendi, 1924 yılında öldü.)

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethi sırasında harekete geçme zamanının belirlenmesinde müneccimlere danışmıştı. **Ali Kuşçu**'yu Otlukbeli Savaşı'na (1473) götürmesinin nedeni de, çok büyük olasılıkla, Kuşçu'nun savaşın gidişini astrolojik gözlem ve çıkarsamalarla yorumlaması içindi.

Takiyüddin'in İstanbul rasathanesi de astrolojik amaçlar için kurulmuştu (1577). Osmanlılarda eşref saati (uğurlu saat) düşüncesine ve uygulamasına inananların çokluğu, astrolojinin sadece devlet işlerinde değil, halk arasında da ne kadar yaygın olduğunu gösteren (halk astrolojisine) bir örnektir. Biraz daha ileri giderek diyebiliriz ki, astroloji Osmanlılarda, 19. yüzyılın sonlarında modern bilimin etkili olmaya başlamasına dek, doğaya ilişkin determinizm düşüncesinin de adeta tek kaynağı olmuştur. Astrolojiye inananlarla onu dine aykırı gören düşünce sahipleri arasındaki ilişki ve gerilim ancak 19. yüzyılın sonlarında ve özellikle **Salih Zeki Bey**'in çalışmalarının ve yayınlarının etkisiyle modern astronominin ortaya çıkmasıyla önemini yitirmiştir. Klasik dönem Osmanlı astronomisi, gerilimli egemen astroloji yatağında kendisine ancak sınırlı bir alan açabilmişti.

Bir Rasathanenin Yıktırılmasının Anlamı

Osmanlı matematikçisi, teknoloğu, astronomu ve astroloğu **Takiyüddin**'in (1521-1585) İstanbul'da kurmuş olduğu rasathane, tam olarak bilimsel amaçlı bir rasathane olmasa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ve önemli bir gözlem kurumuydu. Sadrazam **Sokullu Mehmet Paşa** ve padişahın hocası **Sadeddin Efendi**'nin **Sultan III. Murad**'ı ikna ederek 1577'de kurulmasını sağladıkları bu rasathane, günümüzdeki **Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü** ile Rusya Başkonsolosluğu binalarını kapsayan alanda bulunuyordu. Bu rasathanedeki gözlem araçları, zamanın en büyük astronomu sayılan Danimarkalı astronom **Tycho Brahe**'nin (1546-1601) rasathanesindeki aletlerle eşdeğer nitelikteydi.

Takiyüddin üç yıla yaklaşan çalışma süresi içinde hem gök cisimleri ile ilgili önemli gözlemler yapmış, hem de gözlem aletlerini daha iyi hale getirmeye çalışmıştır. 16. yüzyıl dünya astronomisi göz önüne alındığında, Güneş parametrelerinin hesaplanmasında en doğru sonuçlara Takiyüddin'in ulaşmış olduğu bilinmektedir.

Batlamyus'un yer merkezli evren modeline bağlı olarak çalışan Takiyüddin'in rasathanenin kurulmasında bilimsel hedeflerinin bulunduğuna dair açık bir kanıtın olmamasına karşılık, astrolojik hedeflerinin bulunduğuna dair kanıtlar vardır. Takiyüddin, fala ve kehanete çok meraklı olan Sultan Murad III'e gözlemleriyle ilgili astroloji raporları vermiştir. 1577'de bir kuyrukluyıldız İstanbul semalarında göründüğünde, Takiyüddin, Sultan'a bu olgunun iyi gelişmeleri müjdelediğini ve Perslerle yapılan savaşta Osmanlıların ba-

şarıya ulaşacağına işaret ettiğini söylemiştir. Rasathanenin kuruluş amacının astrolojik olduğu konusunda şüphe yaratacak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1]

İstanbul Rasathanesi'nin Takiyüddin'in yönetiminde sürdürdüğü bu çalışmalar, 1580 yılında feci bir sonla noktalandı. Padişahın emriyle rasathane bir gecede yerle bir edildi. Bilim Tarihi profesörü **Sevim Tekeli,** rasathanenin yıkılışıyla ilgili gelişmeleri, Tarih-i Ebu'l Faruk'tan şu şekilde aktarmaktadır:

"Biraz önce kuyrukluyıldız görünmüştü (1577), 1578 yılında da veba salgını başladı. Pek çok adam kırıldı. Halkın da şikâyeti çoğaldı. Saraydakiler bundan yararlandılar. Her nerede böyle bir rasathane kuruldu ise, orada felaketlerin birbirini kovaladığını, güya örnekleriyle kanıtlamaya çalıştılar. Padişah korktu ve rasathanenin yıkılmasını emretti. 1580 senesinde, Sultan Murad III, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya bir hattı hümayun gönderdi. Kılıç Ali Paşa aldığı bu emir üzerine bütün gözlem araçlarıyla birlikte rasathaneyi bir gecede yerle bir etti."[2]

Zamanın Şeyhülislamı **Ahmet Şemseddin Efendi**'nin rasathanenin kapatılması gerektiğine dair verdiği fetva metni ise bugünkü dilimizle şöyledir: "Gözlem yapmak uğursuzluk getirir. Evrenin sırlarını küstahça anlamaya cüret etmenin vahim sonuçları çok açıktır. Gözlem yapılan hiçbir memlekette mamur devletin tahrip olmadığı ve devlet yapısının zelzeleye uğramadığı görülmedi."[3]

Belki gelecekteki çalışmaların bilimsel bir nitelik kazanmasına etkide bulunabilecek bir kurum böylece yok edildi ve o tarihten 331

---

(1) Aydın Sayılı, *The Observatory in İslam and its place in the general history of the observatory,* 1988, İkinci baskı, Ankara.

(2) Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli'nin ekleriyle genişletilmiş baskı, Remzi Kitabevi, 1982, s.103.

(3) Süleyman Şevket, "Geçmişimizdeki Bilim Azlığı", *Muallimler Mecmuası,* sayı 2, 1924 (s.671-677), Yeni harflerle, *Bilim Tarihi,* sayı 26, Aralık 1993, s.25-28.

yıl geçtikten sonra, ancak 1911'de Osmanlı Devleti'nde yeni bir rasathane kurulabildi. (1868 yılında kurulan Rasathane-i Amire, daha çok bir meteoroloji istasyonu niteliğindeydi.)

Eğer rasathane o zaman varlığını sürdürebilseydi, kendisi bilimsel amaçlarla kurulmamış olsa bile, Avrupa ile arasında bilimsel bakımdan henüz bir uçurum bulunmayan Osmanlı ülkesi, orada başlamış bulunan bilimsel devrim ile bu rasathanedeki çalışmalar aracılığıyla belki ilişki kurabilecekti.

Rasathanenin yıktırılmasının ülkemizdeki bilimsel çalışmaların geleceğini ne şekilde ve derecede olumsuz etkilediği çok açık bir gerçek olarak ortadadır. Bu nedenle burada ondan daha önemli olan konu, bu vahim olayın, bugünümüz için de dersler çıkarabilecek biçimde nasıl gerçekleşebilmiş olduğunun irdelenmesidir. Gök cisimlerinin gözlenmesi ile kuyrukluyıldızın gökyüzünde görünmesi ve şehirdeki veba salgını arasında bir "nedensellik" ilişkisinin kurulması elbette hurafeden ibarettir. Ebu'l Faruk'un söylediği gibiyse, bu durum hurafelerin 1580'lerde İstanbul halkı üzerindeki etkisini gösterir.

Şeyhülislam Ahmet Şemseddin Efendi'nin fetvası ise, sadece doğanın objektif bir şekilde gözlenmesinden ibaret olan bir çalışmaya bile yönetim düzeyinden nasıl bakıldığının anlaşılması bakımından çok çarpıcıdır.

Bu yönüyle bu ifade, doğanın bilimsel bir gözle incelenmesi bir yana, doğa olaylarının objektif verilerine dayanarak sonuçlar üretilmesine bile tahammül edilemediğini göstermektedir. Bu ifadeyle, doğa olguları arasında bağlantı kurmaya çalışmanın önü tamamen kesilmektedir.

Yapılan çalışmanın astronomik veya astrolojik nitelikte olması burada önemini tamamen yitirmektedir.

Çünkü astroloji, ürettiği sonuçlar realist nitelikte çıkarımlar olmamakla birlikte, simgesel düzeyde bile olsa kendine özgü "nedensel"

çerçevesi ve ilkeleri bulunan bir disiplindir. Oysa fetva metninde, doğanın nedensel ilişkiler içerdiği varsayılan sırlarının –bu sırları doğanın yasaları olarak okuyabiliriz– anlaşılması girişimlerine karşı şiddetli bir reddiye görülmektedir.

Rasathanenin müneccimler arasındaki bir iktidar savaşına kurban gitmiş olması da mümkündür. Böyle bir olasılık vardır. Çünkü gerçekte astroloji, Osmanlılarda devlet yönetiminde her zaman, imparatorluğun son asrında dahi önemini ve etkisini sürdürmüş olan bir etkinliktir.

Devlet işleriyle ilgili tüm önemli olaylarda uğurlu başlama anının (eşref saatinin) belirlenmesi için daima müneccimbaşının zaman saptamalarına bağlı kalınırdı. Takiyüddin'in bir yanıyla bir müneccimlik faaliyeti olarak yürüttüğü çalışmalarına bu tür bir tepkinin gösterilmiş olması, olağan bir tepkinin ötesindedir ve bu nedenle böyle bir tutum Takiyüddin'i, çalışmalarını abartarak, onlara her zaman yapılanlardan başka bir nitelik atfederek tehlikeli gösterip onu alt etme girişiminin bir parçası olabilir.

Diğer yandan bu ifade, (arka planda başka etkenler olsun veya olmasın) Avrupa ortaçağ bilim tarihinde çokça rastlanmış olduğu şekliyle, bir inanç hükmünün eleştirilmesine gösterilen tepkinin de ötesinde bir tutum olarak görünüyor.

Bu nedenle de bu ifade skolastik düşünce tarzının da gerisindedir ve elbette ondan daha radikal bir biçimde akılcılığı ve bilimi engelleyicidir. Skolastik, asırlar boyunca insanların düşüncelerini esir alarak bilimin gelişimini engellemiş olmakla birlikte, tamamen metafiziksel ya da akıl karşıtı bir düşünce tarzı değildir, çünkü skolastik esas olarak inanç hükümlerinin aklileştirilmesini kapsar.

Platon'un ve Aristoteles'in düşüncelerinin Hıristiyan düşüncesi ile bağdaşabilmesinin temelinde, Hıristiyan dininin birçok dogmasının akılcı bir çerçevede savunulması çabaları yatar.

Bu nedenle akıl Avrupa'da skolastiğin içinde kendisine her za-

man bir yaşam alanı bulabilmiş ve hatta skolastiğin bu özelliği, Avrupa Rönesansını, aydınlanmasını etkileyen ve kilise üniversiteleri olarak kurulmuş bulunan büyük üniversitelerin modern üniversiteler haline dönüşebilmesinde rolü olan faktörlerden biri olarak kendisini gösterebilmiştir.

Hurafe karşısında aklın ve bilimin yapabileceği şey ise ancak kendi bağımsız alanını ve gücünü yaratarak ve genişleterek hurafelerin etki alanını geriletmek olabilir.

Osmanlıların temel eğitim kurumları olan medreseler, çeşitli dönemlerde girişilen ıslahat çabalarına rağmen, 1924'teki kapatılışlarına kadar modern bilgiler veren eğitim kurumları haline dönüşememişlerdir. Osmanlılarda modern meslek ve eğitim kurumları, **Deniz ve Kara Mühendishaneleri** (1773 ve 1795), **Tıbbiye** (1827), **Harbiye** (1834), **Baytariye** (1842) vb. ve sonra da **Darülfünun** (1900) gibi baştan modern nitelikte kurumlar modelinde kurulmuşlardır.

Ortaçağda İslam ülkelerinde 8. yüzyıldan itibaren yükselmeye başlayan bilimsel çalışmalar ve bilimsel düşünce, başka etkenlerle birlikte Gazali'nin (1058-1111) de etkisiyle 13. yüzyılda gücünü yitirdi. Gazali, nedensellik fikrini reddederek ve bu yöndeki fikrinin egemen olmasına çaba göstererek bilimsel çalışmaların ve bilimsel akıl yürütmenin önünü tıkayıcı bir rol oynamıştır.

Gazali düşüncesinin İslam toplumlarında egemen düşünce tarzı haline gelmesiyle birlikte, İslam düşüncesindeki akılcılık eğilimleri de gelişme imkânlarını kaybettiler. **Mutezile** akımı, İslam düşüncesindeki akılcılığı temsil ediyordu. Fakat Gazalicilik karşısında tutunamadı.

Gazali'nin ölümünden sonra doğan ve İslami inançları akılcı bir temelde açıklamaya ve yorumlamaya çalışan **İbn Rüşd** (1126-1198) de İslam düşüncesindeki akılcılığın bir temsilcisidir. Fakat onun çabaları da Gazali düşüncesinin egemenliğini yıkmaya yetmedi. Osmanlı toplumunda ne Mutezile'nin, ne de İbn Rüşd'cülüğün etki-

si olabildi. Osmanlı medreselerinde akılcılık eğilimi hiçbir zaman gelişme imkânı bulamadı.

Bununla birlikte Osmanlı akılcılığı, medreselerin dışında **Kâtip Çelebi, İbrahim Müteferrika, Emir Çelebi, Şanizâde Ataullah Efendi, Salih Zeki Bey** vb. gibi bilim insanlarının çalışmalarında ve devlet yönetimi düzeyinde ise askeri kaynaklı olarak gelişmiştir.

Osmanlı Devleti, **merkezi yapısı çok güçlü, askeri ve dini bir devlet** olarak kuruldu. Ve gelişimini bu üçlü temel özelliğiyle sağladı ve sürdürdü.

Osmanlı Devleti'nde üretimin ve ticaretin, vergi sisteminin, toprak mülkiyeti rejiminin vb. oluşumunda ve gelişiminde askeri örgütlenmenin yapısal özelliklerinden ileri gelen belirleyici öğeler vardır. Osmanlı akılcılığının temel yatağı, esas olarak askeri yapılanmanın, askeri ihtiyaçların ve zorunlulukların yarattığı dinamikle oluşmuştur.19. yüzyılın sonuna kadar kurulan başlıca meslek ve eğitim kurumlarının **askeri nitelikte** olmalarının nedeni de budur.

Fakat bu kurumlarda yetişen insanların, kurumsal fonksiyonları dışında, artık modern insanlar olarak toplumsal ilişkiler kurmaya ve ülkenin düşünce ve sosyal hayatında etkili olmaya başlamalarıyla birlikte, yani bütün 19. yüzyıl boyunca genel olarak Osmanlı düşünce hayatında artık askeri mahreçlerinden sıyrılmış akılcı akımların gelişmeye ve etkili olmaya başladığını görüyoruz.

Osmanlı ülkesinde, kuruluşundan 595 yıl sonrasına kadar, 1894'teki **Bakteriyolojihane-i Şahane-i Osmani**'nin kuruluşuna kadar, hiçbir bilimsel araştırma kurumu olmadı. Çünkü bu geçen süre içinde, bilimsel ve akılcı düşünmeyi isteyen, zorlayan, besleyen ve bu düşünsel potansiyelin bir araştırma kurumunun kurulması ihtiyacına dönüşmesini sağlayan güçte bir ortam olmadı.

Bilimsiz ve aydınlanmasız yer, hurafelerin egemen olduğu yerdir.

Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Gelişimi

Osmanlı Türklerinde bilimsel düşünce, dinsel düşünceden bağımsızlığını 19. yüzyıla kadar kazanamadı.

Osmanlı Türklerinde düşünce hayatı, son yüzyılına kadar dinsel düşüncelerin egemenliği altındaydı. Bilimsel nitelikte bir fikrin kabul görebilmesi ve yaygınlaşabilmesi ve hatta sadece yayımlanabilmesi için, o fikrin dine hizmet ettiğinin ve dini hükümlere uygun olduğunun gösterilmesi gerekiyordu.

Avrupa'da 16. yüzyılda başlayan bilimsel devrimin sonuçları 300 yıl sonra Osmanlılara yansımaya başladığında bile, bu bilimsel bilgiler açıklanmak istendiğinde, bu bilgilerin ispatından önce, onların dini akidelerle çelişmediğinin ispatı kaygısı ön plana geçiyordu.

Birçok konuda olduğu gibi örneğin, Kopernikçi güneş sistemi düşüncesinin ülkemize yansıması sürecinde de bu gerçeği bütün yalınlığıyla görebiliyoruz.

Kopernikçi güneş sistemi düşüncesinden ilk kez **Tezkereci Köse İbrahim Efendi** bir çeviri eserinde (1664) söz etmişti. Daha sonra da **Ebubekir Efendi** bir çeviri eserinde (1685) bu düşünceyi açıkladı. Fakat her ikisi de bu düşünceyi yanlış bularak reddettiler. İbrahim Müteferrika da Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* isimli coğrafya kitabını 1732'de matbaasında basarken kitaba eklediği bir bölümde Kopernikçi güneş sistemi hakkında açıklamalar yapmıştır. Fakat o da Kopernikçi düşünceyi savunmaktan çekinmiş ve dini şartın, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığının kabulü olduğunu ve bunu kabullendikten sonra evrenin düzeniyle ilgili farklı görüşlerin dine ay-

kırı olmayacağını belirtme ihtiyacını duymuş ve sonunda da okurlarını geleneksel astronomi görüşlerini desteklemeye çağırmıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı da *Marifetname* adlı eserinde (1757-ilk baskı yılı 1825) Kopernikçi güneş sistemini anlatmakta ve "kütlesi az olan dünyanın, kütlesi büyük olan Güneş etrafında dönmesinin akla daha yakın göründüğünü" belirterek bu düşüncenin lehinde tavır alıyor gibi görünmekle birlikte, tıpkı Müteferrika gibi, "evrenin merkezinin dünya veya güneş olduğuna inanmanın dinle ilgisinin olmadığını" da belirtmek zorunda hissetmiştir kendisini. Ayrıca İbrahim Hakkı bununla da kalmayarak kitabının başka bölümlerinde yeni teori lehindeki açıklamasına aykırı biçimde, dini hükümlerin akıl ve yeni bilimsel fikirler karşısındaki mutlak üstünlüğü fikrini de savunmaktadır.

Kara Mühendishanesi'nin ilk başhocalarından (1806-1817) **Hüseyin Rıfkı Tamani**, İngilizce bildiği, İngilizceden matematik kitabı çevirisi yaptığı (yani yeni bilimsel bilgilere doğrudan ulaşabildiği) halde astronomi ders notlarında geleneksel yer merkezli evren sistemini savunmaktan vazgeçmemiştir. Ondan sonra başhocalık yapan **Seyyid Ali Bey** ise (artık çok sayıda mevcut olan modern astronomi kitaplarını Batı dillerinden çevirmek yerine), **Ali Kuşçu**'nun *Fethiyye* (1473) adlı eserini Arapçadan çevirmiş ve bu kitabın önsözünde de yer merkezli evren sistemi düşüncesini savunmasının nedeni olarak, bu düşüncenin İslam ülkelerinde yaygın bir düşünce olmasını göstermiştir.

Seyyid Ali Bey'den sonra başhocalığa gelen **İshak Efendi** de ilk baskısı 1834'te yapılan *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı dört ciltlik eserinde Kopernikçi güneş sisteminin açıklamasına geniş bir yer ayırmıştır. Ancak o da bu düşünceyi açık bir şekilde savunma yoluna gitmemiş, bu düşüncenin fizik kurallarına daha uygun olmakla birlikte hatalı olma olasılığının da bulunduğunu belirterek geleneksel düşüncelere destek vermiştir.

Görüldüğü gibi, Tanzimat'ın ilanının (1839) eşiğinde bile, Avrupa bilimsel devriminin temel eserlerinin bağımsız ve hissedilir bir etkisinden söz edebilmemiz mümkün değildir. Çünkü Osmanlılar yeni bilgilere ulaştıklarında bile bu bilgileri dinsel düşünceler süzgecinden geçirebilirlerse savunabiliyorlar ve bunu yapamadıklarında da örneğin yeni astronominin temel bilimsel eserleri yerine hâlâ vakit tayiniyle ve takvim hazırlamakla ilgili eserlerin çevirisiyle uğraşıyorlardı. (Bazı bilim tarihçileri bu durumu, Osmanlılarda bilimsel zihniyetin hâlâ oluşmamış olmasının olumsuz işareti olarak görmek yerine, Osmanlı biliminin başlıca özelliği saydıkları pratikliğinin olumlu işareti olarak görmeyi tercih etmektedirler.)

Kopernikçi güneş sistemi düşüncesinin ülkemizdeki gelişimiyle ilgili olarak söylediklerimiz, hemen diğer bütün bilim dallarının gelişimi için de benzer biçimde geçerlidir.

Ülkemizde bilimin, ilahiyatın bir alt disiplini olmaktan çıkışı, 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Bilimsel düşüncenin dinsel düşünceden bağımsızlaşmasını sağlayanlar ve bilimin kendi faaliyet gündemini ve sınırlarını belirleyenler, yurtdışında öğrenim görüp dönenlerle, Tıbbiye, Harbiye, Baytar, Mülkiye ve Mühendis mekteplerinin mezunları olmuştur. Osmanlılarda bilimsel düşüncenin gelişmesinde en büyük öncü rollerden biri ise hiç şüphesiz Salih Zeki (1864-1921) Bey'e aittir.

Hoca Tahsin'in Bilimle Uğraşması Dinsizlik Olarak Görülmüştü

Osmanlıların ilk haftalık bilim ve edebiyat dergisi *Hazine-i Evrak*'ın yayın yönetmeni Mahmut Celaleddin Paşa, kapatılmış Darülfünun'un müdürü Hoca Tahsin Efendi ile, ölümünden bir gün önce hasta yatağında yaptığı söyleşiyi, 1881 yılında dergisinde yayımladı.

Hoca Tahsin Efendi (1812-1881), Osmanlı bilim ve eğitim tarihinin en önemli ve öncü simalarından biridir. Matematik ve doğa bilimleri alanındaki eğitimini Paris'te tamamladıktan ve orada uzun süre yaşadıktan sonra ülkesine dönmüş ve 1869'da açılıp 1871'de kapanan ikinci Darülfünun'un müdürlüğünü yapmıştı. Darülfünun'un halka açık konferanslar şeklindeki derslerine katılanların bilimle ve bilimsel düşünceyle tanışması için büyük bir çaba harcamıştı.

Bu konferanslarından birinde de, canlıların havasız ortamda yaşayamadıklarını ispatlamak amacıyla deneyler yapmıştı. Bu tür deneyleri ve düşünceleri bazılarınca Tanrı'nın her şeye kadir gücünü sınırlayıcı girişimler olarak görülmüş ve Hoca Tahsin bunlar tarafından dinsizlikle suçlanmıştı.

Ömrünün son yıllarını yoksulluk ve yalnızlık içinde geçiren Hoca Tahsin Efendi'nin hasta yatağında söylediği şeyler de, onun bu türlü ithamlardan ve baskılardan ne kadar etkilenmiş olduğunu göstermektedir.

Mahmut Celaleddin Paşa görüşmeyi, *Hazine-i Evrak*'ın 22. sayısında (s.343-347), *"Bu hasta insan, büyük bilginlerden meşhur Hoca Tahsin Efendi'dir. Elim vefatlarından bir gün önce kendisiyle ger-*

çekleşen söyleşimizi şu şekilde kaydettik" başlığıyla yayımlamıştır. Söyleşinin başlangıcında Hoca Tahsin'in, artık bir yudum su bile içmek istemediğini ve ölümü beklemeye başlamış olduğunu, buna karşılık da Paşa'nın ona ümit vermeye çalıştığını görüyoruz.

Daha sonra Celaleddin Paşa, Hoca Tahsin'e, *"Erdemli kişiliğinizle insanlara sitem etmeniz bile mümkün değilken, dini meselelerle ilgili olarak Cenab-ı Hakk'ın zorlayıcılığından ziyade esirgeyiciliğini esas alarak, taassuba asla mahal vermemekle itham olunuyorsunuz"* diyor.

Hoca Tahsin de cevap olarak *"Halbuki ben Hakk-ı Teala'yı benim aleyhimde bulunanlardan iyi biliyorum. Çünkü kendisini bilerek ve tanıyarak secde ederim"* dedikten sonra *"Mevcut dinler ve mezheplerin her biri üzerine senelerce araştırmalar yaptım. Büyük bir tarafsızlıkla haber veririm ki, diğer dinler İslamiyetten pek geride kalmışlardır. Ancak hepsinin meramı bir noktada toplanıyor ve bir esas üzerine dayanıyor. Gel gör ki, bireysel çıkarlar yüzünden nice kötülükler doğuyor ve cehalet sayesinde olmadık canavarlıklar ortaya çıkıyor. İnsanlık hâlâ henüz gözleri açılmamış bir tıfıl yetim gibi zamanını ağlamakla geçirmektedir. İnsanlarda mevcut olan idrak kuvveti, onların iyiliği kötülüğe tercih etmelerine yol açar. En korkunç padişahların huzurunda bile sahte sözlerle vicdanıma uymayan şeyleri dile getiremem"* diyor ve bu sırada çok veciz bir şey söylüyor: *"Benim kabahatim, söylediğimi bildiğim ve bildiğimi söylediğimdir."*

Hoca Tahsin daha sonra diğer şeylerin yanında şunları ekliyor: *"Benim sonsuz bilime yönelmem, tam tersine hakkıyla dindar olmak ve aklımın sınırlarını imtihan etmek içindi. Benim ahlaki olgunlaşmaya olan aşırı hevesimin, zihinleri kurcalamak için değil, ahlakı düzeltmek amacıyla insanları uyarmaktan ileri geldiği bütün akıl sahiplerinin malumudur."*

Bundan sonra Mahmut Celaleddin Paşa, *"İnsan tabiatı ile ilgili gerçekleri sizden iyi bildiklerini söyleyenler sizi konuşturmayarak*

sizin ikna gücünüzden habersiz kalmış olmadılar mı? Böyle bir durumda size dinsiz demek tartışma adabına aykırı düşmez mi?" diyor.

Hoca Tahsin Efendi bu sorulara karşılık şunları söylüyor: *"Beni bazı heveslere düşkün kılan Tanrı fikrinin bütünsel tabiatı konusundaki düşüncelerimi hiç sorgulamaksızın yanlış yorumlayarak ve telakki ederek ve beni de konuşturmayarak mevcut yollar haricinde araştırmalarla uğraştığımı ileri sürüyorlar. Benim ruhumun gelişmesi hem ahlakımın olgunlaşmasına yönelik olsun, hem de bu olgunlaşma benim için yemin niteliğinde olmasın, o zaman sözlerin ne anlamı kalır? İslami kuralların yerleşmesine kadar ne müddetler geçmiştir ve çeşitli bilimler ve fenler üzerine ne derecelerde keşifler ve ilerlemeler olmuştur. Bunlar dikkate alınmıyor. Benim gibi insanlığa hiç fenalık etmesi mümkün olmayacak bir ihtiyar fen adamının milletine vatanına elbet haddince hizmetlerde bulunmuş olduğuna Hakk-ı Teala adil şahittir."*

Bunlar Hoca Tahsin Efendi'nin son sözleridir. Celaleddin Paşa da onun bu sözlerine karşı şunları söylüyor: *"Namınızın hayır ile yad olunacağından vicdanınız elbet emindir. Sizin olmadığınız bir gün olur ki, halefleriniz mesut olacaktır."*

Bu söyleşiden bir gün sonra Hoca Tahsin Efendi vefat etmiştir.

Tarihimizdeki İlk Elektrik Makalesi

Tarihimizde elektrik konusundaki ilk makale, Erkân-ı Harbiye subaylarından Daniş Bey tarafından *Mecmua-i Fünun* dergisinde 1864 yılında yayımlanmıştır.

Daniş Bey'in, "Kuvve-i Elektrikiyye" (elektriksel kuvvet) başlığıyla Osmanlıların ilk bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünun* dergisinin 24. sayısında (s.483-487) 1864 (Hicri 1280) yılında yayımlanan makalesi, ülkemizin bilim tarihinde elektrik hakkındaki ilk makale olması bakımından tarihsel bir değere sahiptir.

Daniş Bey'in bu makalesi, okuyucuya elektriğin mahiyetini ve bazı cisimlerin iletkenlik özelliklerini açıklamaya yöneliktir. Makalesine elektriksel kuvveti tanımlayarak başlayan Daniş Bey, bazı cisimlerde sürtünme yoluyla elde edilen elektriğin ölçülmesinde kullanılan elektroskoptan bahsettikten sonra, hangi cisimlerin sürtünmeyle daha çok elektriklendiğini, hangilerinin de ikinci derecede "elektriksel kuvvet" ürettiğini anlatmakta ve altın, bakır ve demir gibi bazı madenlerin ise ne kadar sürtünmeye tabi tutulurlarsa tutulsunlar elektriklenmediklerini belirtmektedir.

İnsan vücudunun da elektriksel iletken olduğunu belirten Daniş Bey, iletken olmayan bazı maddelerin de istenirse bazı metotlarla iletken hale getirilebileceğini söyleyerek makalesini bitirmektedir.

"Kuvve-i Elektrikiyye" makalesi, elektrikle ilgili bir öncü yazı olması ve okuyucularına ilk kez elektriğin mahiyetini anlatması bakımından önemli olmakla birlikte, Daniş Bey'in bu yazısından onun

Avrupa'daki elektrikle ilgili yeni gelişmelerden ne ölçüde haberdar olduğunu öğrenemiyoruz.

1864 yılında, elektriğin matematikselleşmesinde ve elektriğin bir bilim dalı haline gelmesinde temel bir rol oynayan Coulomb yasası keşfedileli 79 yıl ve Oersted tarafından, bir telin içinden elektrik akımı geçirildiğinde telin çevresinde bir magnetik alan oluştuğu gerçeği saptanalı 44 yıl olmuş, Faraday'ın mıknatıs çubuklarının hareketinin elektrik akımı yarattığını bulmasının üzerinden de 42 yıl geçmişti.

1864 yılında, Maxwell'in büyük elektronik çağının kapılarını açan ünlü eseri *Elektromagnetizma Üzerine Tezler*'in yayımlanmasına ise sadece 9 yıl kalmıştı.

İstanbul'a Hoşgeldin Elektrik!

Elektrik kavramının, elektrikle ilgili düşünce, deneyim ve uygulamaların, Tales'ten (M.Ö. 625-545) günümüze yaklaşık 2600 yıllık bir geçmişi vardır. Bununla birlikte elektrik bilimiyle ilgili çalışmalar bu uzun süre boyunca adım adım gerçekleşti ve ancak 18. yüzyılın sonlarında başlayan bir sıçrama döneminin ardından günümüzdeki düzeyine ulaştı.

Elektrik devrimi olarak adlandırabileceğimiz 88 yıl süren bu dönem, Fransız Fizikçi Charles Augustin de Coulomb'un (1736-1802) kendi adıyla tanınan yasasını yayımladığı 1785 ile İskoç bilim adamı James Clerk Maxwell'in (1831-1879) elektromagnetizma kuramını açıkladığı Treatise On Electricity And Magnetizma (Elektrik ve Magnetizma Üzerine İnceleme) adlı yapıtını yayımladığı 1873 yılları arasındaki dönemdir.

Coulomb, 1785'te iki elektriksel yük arasındaki itme veya çekme kuvvetinin, yüklerin çarpımı ile doğru, aradaki uzaklığın karesi ile de ters orantılı olduğunu deneysel olarak gösterdi. Günümüzde Coulomb Yasası olarak bilinen bu büyük bilimsel keşif, elektriğin bir bilim dalı haline gelmesinde temel nitelikte bir rol oynadı. (Coulomb yasası, Newton'un kütleçekimi yasasının elektrikteki karşılığıdır. Ancak kütleçekimi yasasından farklı olarak, elektrikte iki yük arasında itme kuvvetinin varlığı da söz konusudur.)

19. yüzyılın sonlarında pilin bulunması ve böylece sürekli elektrik akımı üretebilen bir kaynağın gerçekleşmesi ile, hem elektrodinamik dalında büyük adımların atılabilmesi süreci başladı, hem

de elektrik ile magnetizma arasındaki ilişkinin niteliği konusunun aydınlatılmasının nesnel temeli yaratılmış oldu. Nitekim çok uzun bir süre geçmeden, Danimarkalı bilimci Hans Cristian Oersted (1775-1851) bir telin içinden akım geçirildiğinde elektrik akımının telin çevresinde bir magnetik alan oluşturduğunu saptadı. Oersted'in yaptığı deneylerin sonuçlarını 1820 yılında yayımlaması, bilim dünyasında büyük yankılar yarattı.

Oersted'in keşiflerinin yayımlanmasından sadece bir hafta sonra, Fransız Matematikçi ve Fizikçi Andrè Mariè Ampère (1775-1836), bu yeni olguyu betimleyen ve Ampère Yasası olarak adlandırılan bir elektromagnetizma yasası formüle etti. Bu yasa, magnetik alan ile bu alanı doğuran elektrik akımı arasındaki bağıntıyı matematiksel olarak belirtiyordu. Ampère aynı zamanda elektrik ölçme tekniklerini de geliştirdi.

İletkenlerden geçen elektrik akımına ilişkin çalışmalar yapan Alman Fizikçi Georg Simon Ohm (1789-1854) ise, bir iletkenden geçen akımın iletkenin uçları arasındaki gerilim ile doğru orantılı, iletkenin direnciyle ters orantılı olduğunu buldu. Ohm, günümüzde kendi adıyla anılan Ohm Yasası'nı ve onunla ilgili düşüncelerini 1827 yılında yayımladı.

19. yüzyılın elektrik teori ve pratiğine çok önemli katkılarda bulunmuş iki büyük bilim adamı, büyük deneyci İngiliz Michael Faraday (1791-1876) ile elektromagnetik kuramının kurucusu İskoç James Clerk Maxwell (1831-1879)'dir. Oersted, elektrik akımının bir magnetik alan oluşturduğunu göstermişti. Faraday ise mıknatısların elektrik akımı oluşturduğunu buldu ve mıknatısların oluşturduğu elektrik akımına ilişkin yasayı formüle etti: Akımın şiddeti, iletkeni birim zamanda kesen kuvvet çizgilerinin sayısıyla doğru orantılıydı .

Faraday, yaşamı boyunca tüm çalışmalarını düzenli bir biçimde defterine not ediyordu. Ölümünden sonra bu notlar 7 cilt halinde

yayımlanmıştır. Faraday 1822 yılında defterine şu notu düşmüştü: "Magnetizmayı elektriğe dönüştür!" Faraday'ın bu bilimsel keşfi, onun sürekli bir akım üretebilen jeneratörü bulması ile sonuçlanmıştır.

Faraday elektriğin yanı sıra kimya alanında da önemli katkılar yaptı. Elektrokimyanın kurucusudur ve elektroliz yasasının da kâşifidir. Ayrıca, elektroliz, anot, katot gibi günümüzde kullanılan sözcükleri de ilk kez o ortaya attı.

Elektrik devriminin doruğunda Maxwell'in çalışmaları bulunmaktadır. Bilimsel gelişmeye çok önemli ve özgün katkıları ile Maxwell, belki ancak Newton ve Einstein'ın etkisiyle eş düzeyde tutulabilecek etki yaratmış olağanüstü bir simadır. Diğer şeylerin yanı sıra elektro-magnetizma kuramı ile gerçekte o, 20. yüzyıl fiziğine en büyük etkide bulunan 19. yüzyıl bilimcisidir. Maxwell'in 100. doğum yılında, 1931'de Einstein, Maxwell'in çalışmaları sonucunda fizikteki gerçeklik kavramlarında ortaya çıkan değişiklikleri, Newton döneminden bu yana fiziğin kazandığı en köklü üretici deneyimler olarak tanımladı.

Işığın da bir elektromagnetik dalga olduğu görüşünü benimseyen Maxwell, elektromagnetik radyasyon kavramını ortaya attı ve alan denklemlerini, Faraday'ın elektrik ve magnetik kuvvet çizgileri üzerine oturttu. Bu alan denklemleri daha sonra Einstein'ın özel görelilik kuramının gelişimine yol açtı ve kütle ile enerjinin eşdeğerliği ilkesine temel oluşturdu. Maxwell'in düşünceleri ayrıca 20. yüzyıl fiziğinin öteki büyük keşfi olan kuantum kuramının gelişmesine de öncülük etti. Maxwell'in elektromagnetik radyasyonu tanımlaması, ısıl radyasyon yasasının oluşumuna yol açtı ve bu yasa da daha sonra Max Planck'ın kuantum hipotezini formüle etmesine yaradı.

Maxwell'in kuramı elektromagnetik dalgaların bir laboratuvarda elde edilebileceğini öngörüyordu. Bunu ilk olarak, Maxwell'in ölümünden 8 yıl sonra, 1887'de Henrich Hertz (1857-1894) gerçek-

leştirdi. Kökeni Maxwell'in yazılarında bulunan çok sayıdaki uygulama radyo sanayiinin doğuşu ile sonuçlandı.

Coulomb ile hızlanan ve Oersted ile yoğunlaşmaya başlayan bilimsel gelişmeler Maxwell ile doruğa erişmiştir. Büyük gelişmeler sadece kuramsal düzeyde ilerlemekle kalmadı, teknolojik sonuçlara da yol açtı. Faraday 1831 yılında elektrik üretebilen küçük bir jeneratör yapmış, ancak onun bu icadı o yıllarda büyük teknolojik atılımlara neden olmamıştı. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında elektrik teknolojisindeki gelişmeler hızlandı ve yoğunlaştı.

Elektrik devrimiyle matematikteki gelişmeler arasında da doğrudan bir ilişki olduğunu belirtmeliyiz. Örneğin Fransız matematikçi Pierre Simon Laplace (1749-1827) Laplace denklemini, Fransız matematikçi Joseph Fourier (1768-1830) Fourier serilerini ve Alman matematikçi Carl Friedrich Gauss (1777-1855) da vektör hesabının önemli bir teoremi olan Gauss teoremini geliştirmiş olmasaydı, modern elektromagnetizma kuramı da geliştirilemezdi.

Devrimin Osmanlılar üzerinde bilimsel bir etkisinden söz etmek olanaksızdır. Çünkü 19. yüzyıl boyunca Osmanlı okullarında fizik dersinin bir bölümü olarak dahi olsa elektrik dersi ya da elektrik üzerine ders verilmemiştir. Ayrıca elektrik konusunda herhangi bir araştırma da yapılmamıştır. (Mühendishane baş hocalarından İshak Efendi (Ö. 1836) Mecmuâ-i Ulum-i Riyaziye adlı dört ciltlik eserinde elektrikten söz etmektedir.) Elektrik devrimi Osmanlı ülkesine ancak telgraf ve telefon gibi teknolojik sonuçları ile ulaşabilmiştir.

Ülkemizde ilk elektrik dersi veren bilim adamı Salih Zeki Bey'dir (1864-1921.) 1900'lü yıllarda Darülfünun'da Genel Fizik (Hikmet-i Tabiiye) dersinin bir bölümü olarak elektrik dersleri vermiştir. İlk elektrik kitabının yazarı da odur. Salih Zeki Bey'in bu kitabı Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyeden Mebhas-i Elektrik (Genel Fizik Konularından Elektrik) adıyla 1912 yılında yayımlandı. Ancak ülkemizdeki ilk bağımsız elektrik dersinin eğitimini başlatan ve bu der-

si veren bilim adamı Mehmed Refik (Fenmen) Bey'dir (1882-1957). Mühendis Mektebi'nin (devamı bugünkü İTÜ) ilk sivil müdürü olan Mehmed Refik Bey, 1910 yılında elektrik derslerini okulun programına koydurtmuştur. Bu okulda ve daha sonra Darülfünun'da elektrik dersleri veren Mehmed Refik Bey'in elektrik üzerine yazdığı birçok kitabı da bulunmaktadır. Ülkemizde elektrik eğitimini başlatan ve gerek Mühendis Mektebi'nde gerekse Darülfünun'da elektrik deneyleri yapılmasını sağlayan Salih Zeki Bey ile Mehmed Refik Bey, eğitimlerini yurtdışında yapmış olan elektrik mühendislerimizdir.

Ülkemizde ilk mesleki elektrik eğitimi, 1926-1927 öğrenim yılında Darülfünun bünyesinde kurulmuş olan Elektromekanik Enstitüsü ile başladı. Enstitüyü bitiren öğrencilere Elektrik-Makine Mühendisi Tasdiknamesi veriliyordu. Darülfünun Elektromekanik Enstitüsü 1934'te kapatıldı ve Yüksek Mühendis Mektebi'ne devredildi. Okulun İTÜ'ye dönüştürülmesi sırasında da Elektromekanik Şubesi, Elektrik ve Makine bölümlerine ayrılmış ve elektrik bölümü, 1935'te kurulmuş olan muhabere servisi ile birleştirilerek zayıf akım ve kuvvetli akım kollarından kurulu bir Elektrik Fakültesi oluşturulmuştur.

Ülkemizde elektrikle ilgili ilk uygulamalar, telgrafın girişiyle başladı. İlk telgraf 19 Ağustos 1855'te İstanbul'dan Edirne'ye çekildi. 27 Eylül 1855'te de Avrupa ile telgraf haberleşmesi başladı. Telgraf Osmanlı İmparatorluğu'na hem erken girmiş, hem de kısa bir sürede yaygınlaşma olanağı bulmuştur. Bunun temel nedeni, Osmanlı Devleti gibi merkezi bir devlette, telgrafın merkezi işleyişi kolaylaştırması ve böylece devletin bu yapısını daha da güçlendirmesidir. Üstelik telgraf haberleşmesinin şifrelenebilmesi ve devletin denetimi altında yürütülebilmesi nedeniyle devlet için herhangi bir riski de bulunmuyordu.

Ancak telefon haberleşmesi için aynı şeyleri söylemek zordur.

Telefon haberleşmesinin devlet tarafından denetlenebilmesindeki güçlükler, bu aygıtın ülkeye girişinde engellerle karşılaşmasına yol açmıştır. Telefon, 1876'da Alexander Graham Bell (184-1922) tarafından bulunmuştu. 1879'da yabancıların İstanbul'a telefon imtiyazı için yaptıkları başvuru Saray tarafından reddedildi. 1881'de Posta ve Telefon Nezareti (Yenicami) ile Soğuk Çeşme'deki eski telgrafhane binasının arasına tek telli bir telefon hattı çekilmiştir. Bu hat ülkemizdeki ilk telefon hattıdır. Aynı yıl Galata Millet Han'daki Postahane ile Yenicami Postahanesi arasına hat çekilmişti. Ayrıca Galata Liman İdaresi'nden Kilyos'taki tahlisiye servisine de tek telli bir hat bağlanmıştı.

Ancak telefon sayısındaki artış, Padişah II. Abdülhamid'i rahatsız etmişti. Gerçekte onun telefonu, "gizli kapaklı işler görülmesine uygun bir icat" olarak gördüğü söyleniyordu. 16 Ağustos 1886 tarihinde Galata-Kilyos hattı dışındaki tüm telefon hatları Padişahın emri ile kaldırıldı. Her türlü telefon malzemesi ithali, yasak kapsamına alındı. Böylece, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen 22 yıllık dönemde ülkemizde telefonla ilgili herhangi bir gelişme olmadı. Telefon yasağı 1908'den sonra kaldırıldı, ancak halkın pratikte telefon kullanabilmesi 1914 yılını buldu.

Ülkemizdeki ilk otomatik telefon santralı, 15 Eylül 1926'da Ankara'da kuruldu. Genç Cumhuriyet yönetimi, bilimsel ve teknolojik modernleşmeye büyük bir önem vermektedir. Bu yıllarda Avrupa'nın birçok merkezinde ve büyük şehirlerinde dahi telefonlar otomatik değildi. Ankara santralı, faaliyetinin başlangıcından beri Türk mühendis ve teknisyenleri tarafından çalıştırılmıştır. 1931-32 yıllarında İstanbul'da tüm santrallar otomatik hale getirildi. Türkiye'de ilk şehirler arası telefon konuşması, 1 Temmuz 1928 tarihinde Ankara-İstanbul arasında yapıldı. Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki telefon konuşmalarının başlangıç tarihi ise 1932 yılıdır.

Ülkemizde geniş çapta ilk elektrik enerjisi üretimi, 14 Şubat 1914

yılında faaliyete geçen Silahtarağa termik santralı ile başladı. Tramvay ulaşımı, aydınlatma ve telefon şebekesi için gerekli enerji bu santraldan sağlandı. Bu nedenle 14 Şubat 1914 tarihini, İstanbul'a elektriğin geldiği tarih olarak alabiliriz.

Cumhuriyet döneminde ülkemizdeki elektrik enerjisi üretimi, Karabük Demir-Çelik, Sümerbank ve Şeker fabrikaları gibi fabrikalarda üretilen elektrik enerjisinin kendi çevrelerine verilmesi şeklinde gelişti. Daha sonra belediyeler kendi kurdukları dizel jeneratörleri ile elektrik üreterek şehre dağıtma yoluna gittiler. Bütün bu faaliyetlerin ortak yönü, yöresel elektrik üretimi ve yöresel elektriklendirme özelliği taşımasıydı. Bölge santralları aracılığı ile elektriğin uzak mesafelere nakledilmesi ilk kez 1949'da 40.000 Kwh.lık bir güçle işletmeye açılan Çatalağzı santralı ile gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda ülkemizin çeşitli yörelerinde büyük bölgesel elektrik santralları kuruldu.

Mühendishane Matbaası

Mühendishane Matbaası'nda bilimsel kitaptan çok dini kitap basılmıştı.

İbrahim Müteferrika'nın 1727'de kurduğu matbaa, onun 1745'teki ölümünden sonra faaliyetini sürdürememiş ve 1782'ye kadar da matbaa ile ilgilenen olmamıştı. III. Selim zamanında Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un (Kara Mühendishanesi'nin) açılması (1795) ve okula bağlı bir matbaanın gerekli olduğunun düşünülmesi sonucunda eski matbaa satın alınarak 1797'de Mühendishane Matbaası kuruldu.

Matbaanın kuruluşu, Mühendishane'deki eğitim için gerekli olan hendese ve hesaba dair bazı Türkçe kitap, risale ve tabloları kısa zamanda temin etmek, özellikle şekilli, tablolu, haritalı kitapların elle çoğaltılmasındaki zorlukları ve bu çoğaltma sırasındaki değişiklikleri önlemek ve böylece standart eser meydana getirmek gerekçesine dayandırılmıştı. Matbaa, Hasköy'de bulunan Mühendishane'nin zemin katında kurulmuştu.

Mühendishane Matbaası 1802'de Üsküdar'a taşındı. 1824'te ise Süleymaniye'ye getirildi.

Mühendishane Matbaası'nda 1797-1824 yılları arasında 66 başlık altındaki yayının baskısı yapılmıştır. Bu 66 yayından 21'si din, 21'i dil, 14'ü bilim ve teknik, 3'ü mantık, 1' tarih ve 6'sı diğer konular üzerinedir. Bilimsel nitelikteki kitaplar, çoğunlukla logaritma cetvelleri, geometri kitapları ve top atışı tekniği hakkındadır. Zaman içinde yeni baskısı yapılan kitaplar bu toplamdan çıkartıldığında durum değişmemekte, yine dinsel ve dille ilgili kitaplar çoğunluğu oluşturmaktadır. İki veya daha fazla baskısı yapılan kitapların da ço-

günlukla dini ve dille ilgili kitaplar olduğu görülüyor. Ayrıca bilimsel ve teknolojik denilebilecek nitelikteki kitapların yeni baskı sayıları 40-100 arasında değişirken, dinsel ve dile ait kitapların yeni baskı sayıları 800-1000 olabiliyor.

Kitap türlerinin bu dağılımı, bize Mühendishane'deki eğitimin niteliği ve sorunları hakkında önemli bir ipucu vermektedir. Öncelikle Mühendishane Matbaası'nın Mühendishane'nin kendi ihtiyaçlarına yönelik bilimsel yayınlar gündemini özerk biçimde belirlemekten henüz uzak olduğu görülmektedir. Ayrıca Mühendishane'de (ve ülke entelektüel hayatında) dil sorunu olduğu anlaşılmaktadır. Arapça eserlerden yararlanabilmek için çok sayıda gramer kitabına ve sözlüğe ihtiyaç duyulmaktadır. Mühendishane Matbaası'nın sadece Mühendishane ihtiyaçlarına yönelik yayın yapmamış olabileceği düşünülse bile bu yorum geçerliliğini yitirmemektedir.

Mühendishane Matbaası'nda, 1808-1824 yılları arasındaki II. Mahmut'un saltanat dönemine rastlayan 16 yılda basılan kitaplardan ise sadece iki tanesi bilimsel bir konu üzerinedir. Şanizâde Ataullah Efendi'nin tıp kitabı (1820) ile, Öklid'in III. kitabındaki 23. teoremin çözümüne ait bir risale (1822). 1808-1820 arasındaki 12 yılda ise Mühendishane Matbaası'nda bilimsel nitelikte hiçbir kitap basılmamıştır. Bu 12 yılda basılan dini kitapların sayısı ise 11'dir.

Bu durumu II. Mahmut'un çağdaş bilimsel teknik eğitimi ve yayınlarını, yeniçerilerin baskısı karşısında geçici olarak ertelemiş olması olgusuyla açıklayabiliriz. II. Mahmut amcasının feci akıbetinden de ders çıkarmış olarak büyük olasılıkla ulemayı hoş tutup yeniçeri-ulema ittifakını engelleyerek yeniçeri ocağını kaldırmak için eğitimdeki modernleşmeye yönelik bazı adımlarını ertelemeye çalışmış olabilir.

Yararlanılan Kaynak:

Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Mühendishane Kütüphanesi

Mühendishane Kütüphanesi'nde, 1816 yılında sadece 199 başlık kaydı vardı.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun (1795) daha eğitime başlamadan önce, 1793'te kütüphanesinin ilk adımı atılmıştı. Bu tarihte, Mühendishane hocası Abdurrahman Efendi'ye Enderun'dan 14 kitap teslim edilmiş, böylece henüz sadece Abdurrahman Efendi'nin odasındaki bir dolaptan ibaret olan kütüphane bu kitaplarla kurulmuştu.

Bu 14 kitap arasında, Batlamyus'un ünlü *Macesti* kitabı, ona yapılan şerhler, Öklid'in kitabından yapılan bir çeviri kitap ve ona yapılan şerhlerle, İbrahim Müteferrika'nın kendi matbaasında basmış olduğu eserlerden bazıları (örneğin *Cihannüma, Füyüzatül Mıknatıs*) ile astroloji kitapları vb. bulunuyordu.

Kitap sayısı zamanla giderek artmış, yine Enderun'dan 1804-1806 yıllarında verilen kitaplarla kütüphanedeki kitaplar çeşitlenmeye başlamıştır. Enderun'dan teslim alınan yeni kitaplar arasında Diderot ve d'Alambert'in ünlü *Ansiklopedi*'lerinin 35 cildi de bulunmaktadır. Sürgün edildiği Rodos'ta 1799'da idam edilen Ebubekir Ratip Efendi ile Mühendishane başhocalarından Hüseyin Rıfkı Tamani'nin terekelerindeki kitapların da eklenmesiyle kitap sayısında önemli bir artış olmuştur. Sadece Ebubekir Ratip Efendi'den (1800'de) kalan kitap sayısı 117'dir. (Bir kısmı Fransızca olan bu kitaplar arasında logaritma cetvelleri, geometri kitapları ve top atış teknikleriyle ilgili eserler vardır. Ayrıca 3 adet de elektrikle ilgili kitap

bulunmaktadır.) Hüseyin Rıfkı Tamani'nin terekesinden 1817'de satın alınan kitap sayısı ise 17'dir. Bu terekelerden ayrıca çeşitli mühendislik aletleri ile haritalar da kütüphaneye geçmiştir.

Kütüphanenin mühendishane hocasının yönetiminden çıkarılarak bağımsız bir müdürün yönetimine devredilmesi 1804'te gerçekleşmiştir.

1816 yılında kütüphanede 199 başlık altında 2587 materyal kayıtlıdır. Sözlükler, ansiklopediler, haritalar, planlar ve askerlikle ilgili eserler de bu başlıklara dahildir. Gerçekte ise mühendislik dallarıyla doğrudan ilgili kitaplar, 155 başlık altındaki 550 materyal içerisindedir.

Mühendishane Kütüphanesi ile ilgili saptanabilecek iki gerçek vardır. Birincisi, kütüphanede mevcut olan kitap ve materyallerin sayısı, modern bir mühendislik eğitimi için gerekli olan düzeyin çok gerisindedir. İkincisi, kütüphanedeki kitap varlığının, dikkat çekici bir biçimde III. Selim dönemine ait olmasıdır. Kütüphanedeki kitap sayısı, II. Mahmut döneminin büyük bölümünde değişmeden kalmıştır.

Yararlanılan Kaynak:

Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Tıbbiye Matbaası'nda 84 Yılda 256 Kitap Basıldı

Tıbbiye Matbaası'nda ilk kitap 1844 yılında basıldı. Bu kitap, Hayrullah Efendi'nin *Risale-i Dürur-ül-Muhat* adlı belsoğukluğu hakkındaki kitaptır. Matbaa, harf devrimine kadar çeviri ve telif tıp ders kitapları ile halka yönelik sağlık kitapları, dil bilgisi, edebiyat, matematik, din, ahlak, coğrafya, tarih vb. gibi çok çeşitli konularda kitaplar yayımladı. Ayrıca Tıbbiye Matbaası'nda 9 tıbbi dergi yayımlandı. Tıbbiye Matbaası'nda basılan kitapların büyük bölümü çeviri eserlerdir. Örneğin 1871-1880 döneminde basılan 47 kitaptan 34'ü, 1881-1890 arasında basılan 31 kitaptan 19'u ve 1891-1900 arasında basılan 27 kitaptan 15'i çeviridir. 1844-1928 tarihleri arasında basılan toplam 256 kitabın 104'ü çeviri eserdir. Çeviri kitapların sayısı 1870 yılından başlayarak artış göstermiştir. Bunun nedeni, bu tarihten itibaren Tıbbiye Mektebi'nde eğitimin Türkçe verilmeye başlanmış olmasıdır.

1870 yılına kadar Tıbbiye'deki eğitim Fransızcaydı ve bu yüzden Fransızcadan çeviriye gerek duyulmuyordu. Fakat eğitimin Fransızca olması, hem Tıbbiye'de eğitim gören öğrenci sayısının sınırlı sayıda kalmasına, hem de bu öğrencilerin çoğunluğunun yabancılardan ve azınlık mensuplarından olmasına yol açıyordu. Bu durumu ülkenin hekim ihtiyacı açısından olumsuz bir etken olarak gören Tıbbiye Nazırı **Cemalettin Efendi,** 1857 yılından itibaren, Batı dillerinde yayınmlanmış kitapların Türkçeye çevrilmesini sağlayacak bir kadronun yetiştirilmesi girişiminde bulundu.

Gerek çevirmen kadrolarını yetiştirme çabaları, gerekse Tıbbiye'deki eğitimin Türkçe yapılması taleplerinin güçlenmesi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye derneğinin 1865'te resmen kurulmasıyla sonuçlandı. Özellikle matbaa müdürü Hacı Arif Efendi ve Dr. Kırımlı Aziz Bey'in öncülüğündeki bu derneğin çabalarıyla Tıbbiye'de 1870 yılında Türkçe eğitime başlandı.

1900'lü yıllardan başlayarak çeviri kitapların sayısındaki artışın durduğu ve telif ve derleme eserlerin sayısının yükselmeye başladığı görülmektedir. Ancak Tıbbiye Matbaası'nda basılan kitap sayısı artmamıştır. Bunun nedeni de artık özel matbaaların da tıbbi ve başka konularda kitap basmaya başlamış olmasıdır. (1870-1880 arasında Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda 38, diğer resmi ve özel matbaalarda 7 kitap basılmışken, 1881-1892 yılları arasında Tıbbiye Matbaası'nda basılan kitap sayısı 17, diğer resmi ve özel matbaalarda basılan kitap sayısı ise 55 olmuştur.)

Tıbbiye'nin 1903'te Haydarpaşa'ya nakledilmesinden sonra matbaanın çalışma temposu düşmüş ve harf devrimine kadar çok az sayıda kitap yayımlanmıştır.

Arap harfli ilk Türkçe dergi olan *Vakayi-i Tıbbiye*, 1849 yılında Tıbbiye Matbaası'nda yayımlanmaya başlamıştı. Bu dergi aynı zamanda ülkemizdeki ilk bilimsel dergidir. Matbaada ayrıca *Gazette Medicale de Constantinople* adlı Fransızca bir tıp dergisi de yayımlanıyordu.

Tıbbiye Matbaası'nın 1844-1928 tarihleri arasındaki 84 yıllık basım serüveni, bir imparatorluktaki dilin (Türkçenin) yaygınlaşmasının ve evriminin, tıp eğitimindeki ilerlemelerin ve matbaacılığın gelişiminin neredeyse bir aynadaki yansıması gibidir.

Yararlanılan kaynak:

Gülten Dinç, "Tıbbiye Matbaası'nın Gelişimi ve Burada Basılan Osmanlıca Yayınlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1844-1928)", IX. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri* içinde (s.210-221), Editörler; Esin Kahya, Sevgi Şar, Adnan Ataç, Mümtaz Mazıcıoğlu, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, Kayseri.

Osmanlı Öğrencileri Paris'te

Le Courrier de la Presse gazetesi, 100 kadar Osmanlı öğrencisini yükseköğrenim görmeleri için 1909 yılında Paris'e getiren İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticisi Doktor Nazım Bey ile bir söyleşi yapmıştı.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya eğitim amacıyla öğrenci göndermesi 19. yüzyılın ilk yarısında başladı. Fakat bu yıllarda gönderilen öğrencilerin çeşitli mesleklerde bilgi ve tecrübe kazanması hedefleniyordu. 1908 Meşrutiyet inkılabından sonra ise ilk defa çok sayıda öğrenci temel bilimlerde eğitim görmeleri ve üniversite hocası olarak yetiştirilmeleri amacıyla gönderildi. Bu bakımdan eski dönemler eğitim politikasıyla Meşrutiyet eğitim politikası arasında temel nitelikte bir farklılık vardır.

Paris'te yayımlanan *Le Courrier de la Presse* gazetesinin bir muhabiri, öğrencileri Paris'e getiren Doktor Nazım Bey ile yaptığı söyleşiyi, gazetenin 19 Ekim 1909 tarihli nüshasında "Paris'te Osmanlı Öğrencileri" başlığıyla yayımlamıştır. Gazetenin orijinal kupürü, Paris 1 (Sorbonne) Üniversitesi arşivinde Türkiye Kutusu içindeki belgeler arasındadır.

Bilim ve eğitim tarihimiz bakımından çok orijinal ve ilginç olan bu söyleşi ilk kez yayımlanmaktadır.

Paris'te Osmanlı Öğrencileri

Tamamen barışçı bir istila – Jön Türkler Sorbonne'da – Babıâli'nin projeleri – Doktor Nazım Bey'le bir görüşme.

Doktor Nazım Bey'le bu sabah görüştüm. Yavaş konuşan, gözleri canlı, kumral, bıyıklı bir genç adam. Jön Türk partisinin seç-

kin bir üyesi, ünlü komiteye mensup. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı devrimi sırasında adından çok söz ettirdi ve imparatorlukta son derece büyük bir politik etkiye sahip. Doktor Nazım Bey, iki günden beri Paris'te. O, Paris'e, Maarif Komitesi üyesi Salih Zeki Bey ve eski Kastamonu milletvekili olan ve halen İstanbul Hukuk Fakültesi'nde profesör bulunan Yusuf Kemal (Tengirşenk – O.B.) Bey'le birlikte geldi. O meslektaşları gibi resmi bir görevle geldi. Onlar eğitimlerini tamamlamak için devlet bursuyla Fransa'ya gelen Osmanlı öğrencilerine eşlik ediyorlar.

Nazım Bey'le karşılaştığımda, Paris Üniversitesi rektör yardımcısını ziyaretten dönüyordu. M. Liard tarafından çok içten bir samimiyetle karşılanmış olmaktan memnun görünüyordu.

"Ben ve arkadaşlarım Fransız hükümetinin, İstanbul hükümetinin görüşlerine gösterdiği yakınlığa, yeterince teşekkür etmeyi bilemeyeceğiz. Görüşme yaptığımız tüm bakanlıklarda, Dışişleri Bakanlığı'ndan İçişleri Bakanlığı'na, Tarım Bakanlığı'ndan Milli Eğitim Bakanlığı'na her yerde mükemmel bir biçimde karşılandık. Sizin çok nazik rektör yardımcınız M. Liard'a gelince, kayıt formalitelerinin en büyük bir hızla tamamlanmasını sağladı. Şu anda hemen tüm öğrencilerimiz kayıtlarını yaptırmış durumdadır ve okulları açıldığında da derslerini takip etmeye başlayabileceklerdir.

Bu sene eğitimlerini Paris'te sürdürecek genç Osmanlıların sayısı en az 100 olacak. Bu öğrencilerden bazıları yüksek eğitim görecek ve eğitimleri süresinde en yetenekli olanlar Türkiye'ye fakültelerde profesörlük yapmak üzere dönecekler. Diğerleri liselerde veya yüksekokullarda görev yapacak. Buradaki öğrencilerin hemen hepsi Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuş öğrencilerdir. Bu öğrenciler oldukça zor bir sınavdan geçirilerek Fransa'ya gönderildiler. Maarif Vekâleti bu gençlerin her birine aylık 300 franklık bir burs sağladı. Böylece maddi durumları iyi olmayan öğrenciler bile, açlıktan ölmeyecek şekilde rahatça derslerine çalışabilecekler.

Fakat hükümetimiz sadece böyle bir profesör kaynağı yarat-

makla yetinmek istemedi ve size gelen genç insanların, yüksek memur, yönetici, maliyeci gibi mesleklerin eğitimlerini de almalarını düşündü. Hükümetimiz bazı gençlerin de tıp fakültenizin derslerini takip etmelerini ve tıp doktoru diplomalarını almış olarak İstanbul'a dönmelerini istedi. Ve siz tarım okullarınıza giden Osmanlı öğrencilerini de göreceksiniz. Hatta dört öğrenci de Güzel Sanatlar Fakültesi'ne kaydolmuş durumdadır.

Bu, bir şekilde Paris'in genç Jön Türkler tarafından istilasıdır, evet, fakat tamamen barışçıl bir istila ve bundan dolayı da sizi kutlamak gerekir. Resmi görevli durumundayım ve bundan dolayı sözlerim diğer ülkelerin alınganlıklarını uyarabilir. Siz Osmanlı hükümetinin bu girişiminden memnuniyet duymalısınız, çünkü o, hocalarınızın, zekâlarını biçimlendirmeniz ve modern fikirleri aşılamanız için size entelektüel gençliğinin sadece en seçkinlerini gönderdi. Ve sonra bu genç insanlar bize döndüklerinde, hepsi sizin balınızdan beslenmiş olarak gelecek kuşaklara ürünlerini aktaracaklar. Böylece son devrimimiz sırasında bize gösterdiği sempatiden dolayı minnettar olduğumuz ülkenizi seven bizler arasında etkiniz daha da büyüyecektir.

Sizin sayenizde sonunda dünyada önemli olabileceğiz. Abdülhamit rejimi bizi hemen hemen barbar bir durumda bıraktı. Çok zayıf bir entelektüel seçkinin dışında ne profesörlerimiz, ne de memurlarımız oldu. Çocuklarımıza iyi bir genel eğitim verme imkânımız kesinlikle olmadı. Paris'te hiçbir genç insanımız kalmadığında, eğitim verecek hocalara sahip olduğumuz ölçüde tüm imparatorlukta açılacak okullar inşa edeceğiz. Öyle sanıyorum ki, genel eğitimin halk arasında yeterince yayılabilmesi için altı-yedi yıl gibi bir sürenin geçmesi gerekecek.

Osmanlı hükümetinin bu nedenle ağır masraflara katlandığını görüyorsunuz. Fakat bu masraflar, şimdi yeniden doğmuş olan Türkiye'nin dünyada kendisine uygun olan yeri almasını gerçekten istiyorsak, zorunlu ve acil olan masraflardır.

Bana gelince, ilk Osmanlı öğrencilerinin Paris'te yerleştirilmesi görevine seçilmiş olmaktan dolayı çok mutluyum. Görevimiz bittiğinde meslektaşım Salih Zeki Bey'le birlikte hemen Türkiye'ye döneceğiz. İnanıyorum ki, genç insanlarımız hocalarınız tarafından en iyi şekilde karşılanacak ve öğrencilerinizle de en içten arkadaşlıkları kuracaklardır. Diğer meslektaşım Yusuf Kemal Bey'e gelince, o sizin aranızda kalacak, bursiyerlerimize göz kulak olacak ve kendilerini yüksek görevlere hazırlayan memleketlilerimizle daha yakından meşgul olacak.

Fransa'daki Osmanlı Öğrencilerini Himaye Cemiyeti

1909 yılında, Fransa'da eğitim gören Osmanlı öğrencilerini himaye amacıyla üyelerinin tamamına yakını seçkin Fransızlardan oluşan bir cemiyet kurulmuştu.

6 Kasım 1909 tarihinde Paris'te kurulan cemiyetin adı, **Osmanlı Öğrencilerini Himaye Cemiyeti** idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleriyle kurulmuş olduğu anlaşılan bu cemiyetin merkezi Paris'te ve bilgilendirme bürosu da geçici olarak Sorbonne Üniversitesi'ndeydi.

Cemiyetin 9 maddelik bir tüzüğü vardı. Kuruluş amacı, tüzüğün bu dokuz maddesinden açık olarak anlaşılmaktadır. Bu maddelerde belirtildiğine göre, Cemiyet, Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki entelektüel ilişkileri geliştirmek ve bu amacın bir parçası olarak burslu veya özgür Osmanlı öğrencilerini desteklemek, bu öğrencileri Fransa'ya geldiklerinde bireysel veya toplu olarak iyi bir şekilde karşılamak, seçecekleri okullara erişimlerini kolaylaştırmak ve Fransız yaşamına mümkün olan en iyi biçimde uyumlarını sağlamaktır.

Tüzüğe göre, Cemiyet, öğrencilerin eğitimleri boyunca danışmanlıklarını kabul edecek olan tüm büyük okulların temsilcilerini bünyesinde bulunduracaktır. Cemiyetin onursal üyeleri dışındaki faal üyeleri yılda beşer frank ödeyecekler ve cemiyet ayrıca bağışlardan ve desteklerden faydalanacaktır. Cemiyetin merkez bürosu bir başkan, bir başkan yardımcısı, bir genel sekreter ve bir mali sekreterden oluşmaktadır.

Ayrıca merkez büro üyelerinin de dahil olduğu bir yönetim kurulu vardır. Büro üyeleri ve yönetim kurulu üyeleri, cemiyetin genel kurulu tarafından seçilecektir. Başkanın görev süresi iki yıldır ve yönetim kurulu üyelerinin yarısı her yıl yenilenecektir.

16 kişiden oluşan yönetim kurulunda, **Ali Fethi** (Okyar, Paris'te Osmanlı Elçiliği'nde askeri ataşe – O.B.) Bey, **Doktor Nazım Bey** ve **Yusuf Kemal (Tengirşenk)** Bey de yer almaktadır. 19 onur üyesi arasında ise, İstanbul'daki Fransız elçisi, Paris'teki Türk elçisi, Paris Üniversitesi rektör yardımcısı, Edebiyat, Hukuk, Tıp ve Temel Bilimler fakülteleri dekanları, Yol ve Köprüler Ulusal Mühendislik Okulu direktörü, Tarım Enstitüsü direktörü, bir senatör ve bir milletvekili ile çeşitli yüksek okullardan profesörler bulunmaktadır.

76 kişiden oluşan **genel kurulda** ise yönetim kurulundaki üç Türk'le birlikte **Salih Zeki Bey** yer almaktadır. Genel meclisin 72 Fransız üyesi ise, Fransa'nın en seçkin bilim ve eğitim insanlarından oluşmaktadır. Bunlar arasında, Paris Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinin dekanları, Osmanlı Bankası Direktörü, İslam Araştırmaları Derneği başkanı, Doğu Dilleri Okulu profesörü, Fransız Bilimler Akademisi üyesi, Pasteur Enstitüsü direktörü ve bu enstitünün laboratuvar direktörü, College de France sekreteri, *Courrier Europeen* gazetesinin direktörü ve Paris'teki Osmanlı Öğrencileri Derneği başkanı (Poulgy) gibi kimseler dikkat çekmektedir. (Böylece bu genel kurul listesinden, Paris'teki Osmanlı Öğrencileri Derneği isimli, daha önce kurulmuş bir derneğin varlığını da öğrenmiş oluyoruz.)

Fransa'daki Osmanlı Öğrencilerini Himaye Cemiyeti'nin varlığı, tüzüğünün niteliği, cemiyet üyelerinin çok seçkin nitelikleri, Osmanlı İkinci Meşrutiyet Hükümeti kadar, Fransa hükümetinin de Türk öğrencilerinin ülkelerinde eğitilmesine ne kadar büyük bir önem vermiş olduklarını açık olarak göstermektedir. Türk eğitim ve bilim tarihinin bu ilginç olgusunun şimdiye kadar bilinmeyen belgesinin orijinal nüshası, Sorbonne (Paris 1) Üniversitesi Arşivi'ndeki Türkiye Kutusu içindeki belgeler arasında bulunmaktadır.

Osmanlılarda Fizik

Osmanlı Devleti'nde medreselerde fizik eğitimi veriliyordu. Fakat bu eğitim bağımsız bir fizik kitabı temel alınarak değil, ağırlıkla, *Tabiiyyat* adıyla, Esirüddin el Ebheri'nin (ö. 1265) *Hidayet-ül Hikme* adlı kitabının bir bölümüne dayanılarak okutuluyordu. *Hidayet-ül Hikme*, mantık, fizik ve ilahiyat kısımlarından oluşuyordu. Felsefe, matematik ve astronomi ile uğraşan el-Ebheri'nin bu kitabı, Osmanlı medreselerinin son dönemlerine kadar fizik dersi için temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Hidayet-ül Hikme'nin fizik bölümünün bazı başlıkları şunlardır; atomun bölünmezliğinin inkârı, mekân ve şekil, hareket ve sükunet, zaman, gökyüzü (felekiyyat), gökyüzünün dairevi oluşunun ispatı, gökyüzünün oluş ve bozuluşa kabiliyetli olmayışı, gökyüzünün daima dairesel şekilde hareket edişi, gökyüzünün bir iradeyle harekete geçişi, gökyüzünü hareket ettiren kuvvetin maddeden ayrı bir varlığının gerekliliği ve "Unsurlar Bilgisi" başlığı altında, basit unsurlar, hava, maden, bitki, hayvan, insan. Bölüm konularından birçoğunun içeriklerinin bütünüyle Aristotelesçi bakış açısından hazırlanmış olduğu açık olarak görülmektedir.

İkincil derecede okutulan diğer fizik kitabı ise, Nasiruddin Tusi'nin çalışma arkadaşı, Muhammed el Kâtibi el Kazvini'nin *Hikmet-ül Ayn* adlı kitabıdır. El Kazvini'nin (ö. 1277) hazırladığı bu kitap da, mantık, tabiiyyat ve ilahiyat bölümlerinden oluşuyordu. Daha az okunan bu kitap, *Hidayet-ül Hikme* kadar rağbet görmemiştir.

Hidayet-ül Hikme, şerhler yapılarak 20. yüzyıla kadar ders ki-

tabı olarak okutulmuştur. Kadımir şerhiyle ve el Lari haşiyesiyle, en son 1318 (1901) yılında yayımlanmıştır. **Bu kitap, dünyadaki en son basılmış Aristotelesçi fizik kitabı olabilir.** 20. yüzyılda bile okutulan ve Einstein'ın özel görelilik kuramının açıklanmasından 4 yıl öncesine kadar basımı yapılan bu kitap, Osmanlı eğitiminin bilimsel düzeyini göstermesi bakımından çok önemli ve ilginçtir.

Çok az olmakla birlikte Osmanlılarda medrese dışında da fizik kapsamına girecek yayınlar yapılmıştır. Bunların hemen hepsi, cisimlerin özgül ağırlıklarının ya da Arşimetçi hidrostatik basıncın hesaplanması gibi pratik konulardadır. Bunlardan en önemlisi Takiyüddin'in 1552'de hazırlamış olduğu, mekanikle ilgili eserdir. Takiyüddin bu eserinde, saat yapımı, ağırlıkların kaldırılması, yüksek yerlere su çıkarılması teknikleri gibi konuları ele almıştır.

Fizikte çeviri çalışması olarak da en önemli iki çalışma, Aristoteles'in *Physica*'sının Yanyalı Esad Efendi tarafından 18. asrın ilk yarısında Arapçaya çevrilmiş olması ve İbrahim Müteferrika'nın, mıknatıs olgusunun pusula ile olan ilgisini inceleyen *Füyuzat-ı Mıknatisiyye* adlı eserini, yazarını açıklamadığı Latince bir eserden kısaltarak çevirmesi ve 1731 yılında İstanbul'da bastırtmasıdır.

Osmanlılarda bilimsel devrimin sonuçlarını da kapsayacak şekilde, fiziğe ait modern bilgilerin girişi, Mühendis Mektebi, Tıbbiye Mektebi, Harbiye Mektebi, Baytar Mektebi gibi mektepler ve daha sonra da Darülfünun aracılığıyla olmuştur.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un başhocalarından Hüseyin Rıfkı Tamani (ö. 1817), fizik alanında Batı'dan ilk kapsamlı bilgileri aktaran kimsedir. Batı kaynaklarından yararlanarak hazırladığı *Mecmuat-ül Mühendisin* adlı eseri, esas olarak bir fizik kitabıdır. Yine Mühendishane başhocalarından İshak Efendi (ö. 1836), çeviri ve telif olarak dört ciltlik *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı eserini hazırlamıştır. Bu eserin ikinci cildi olan *İlm-i Cerr-i Eskal*, mekanik konularını kapsamaktadır.

Osmanlılarda ilk bağımsız fizik kitabını yayımlayan kişi Mehmet Emin Derviş Paşa'dır. (Derviş Paşa, ünlü yazar Suat Derviş Hanım'ın büyükbabasıdır.) *Usul-i Hikmet-i Tabiiyye* adlı eseri 1870 yılında yayımlanmıştır. 19. yüzyılda yayımlanan telif ve çeviri, kitap veya risale şeklindeki fizik çalışmaları içinde, Ahmet Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedad Bey'in, *Kavaid-i Tahavvülat fi Harekât-ı Zerrat* adlı çalışması dikkat çekmektedir. 1882 yılında yayımlanmış olan bu kitap, ülkemizdeki ilk Türkçe termodinamik kitabıdır. Ahmet Rasim Bey'in 1885 ve 1887 yıllarında yayımladığı elektrik hakkındaki risaleleri ise bu alandaki öncü nitelikteki yazılardır. Salih Zeki ile Mehmet Refik (Fenmen) Beyler ise 20. yüzyılın başlarında yayımladıkları, fiziğin çeşitli konularındaki ders kitaplarıyla dikkati çekmektedirler.

Bizim saptamalarımızla, (salt teknik uygulamalarla ilgili bilgiler veren yayınlar dışında) Osmanlılarda modern fizik bilgileri içeren, kitap, kitap bölümü, risale ve makale olarak 60 kadar yayın bulunmaktadır. Osmanlılarda fiziğe ait modern bilgilerin son 100 yıllık dönemdeki bilançosu budur.

Bizde Evrim Düşüncesinin Geçmişi

Bizde evrim düşüncesinin çok eski bir geçmişi vardır. Evrim düşüncesi İslam dünyasında ilk olarak ihvan-ı safa topluluğunun yazılarında görülmüş, daha sonra Ebu Ali Miskeveyh *at-Tahane* adlı eserinde, Nasiruddin Tusi *Ahlak* kitabında, Mehmet Kazvini, *Acaibul Mahlukat'ında*, Mevlana Celaleddin Rumi *Mesnevi*'sinin dördüncü kısmında canlı ve cansız dünyanın evriminden söz etmişlerdir.

Osmanlı Türklerinde de Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi (ölümü 1466'dan sonra), Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780) gibi düşünürler çeşitli eserlerinde evrimden söz etmişlerdir.

En eski Osmanlı coğrafyacısı sayılan Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi, kozmoloji ve coğrafya konularını esas alan, 1453'te yazdığı, devrinde çok okunan, hatta sonraki yüzyıllarda bile çoğaltıldığı bilinen eseri *Dürr-i Meknun*'da (Saklı İnciler) şunları söylüyor;

"Dünya Adem'e gelinceye kadar ıssız kalmadı. Her devir ki yedi bin yıldır. Bir mahlûk gelirdi, Hakteâlâ onlara emr ü nehyi (kuralları, yasakları) bildirirdi. Sonra isyan üzere onları tebdil edip (dönüştürüp) bir mahlûk dahi getirirdi derler."

Dürr-i Meknun'un bir başka bölümünde ise adeta kıtaların ve atmosferin oluşumu anlatılmaktadır;

"Bu rub-u meskûn (karalar) su yüzünde şol gemi gibi çalkanırdı. Bir yerde karar etmezdi. Su yüzünde karpuz gibi... Hakteâlâ bu yerlere teskin vermek için dağlar yarattı. Pes bu yerler onunla daha sakin olmayıp harekâtın komadı... Sevhail nam (adlı) melek, Firdevs-i

âlâ derelerinden lacivert renginde bir gök taşı çıkardı, sırça parmağına yüzük gibi geçirdi. Getirip bu yerin etrafına koydu. Taş bu yeri ihata eyledi (çevreledi)."

Kınalızâde Ali Efendi de, *Ahlak-i Alai* (1565) adlı eserinde varlıkları, gelişmişlik düzeylerine göre madenler, bitkiler ve hayvanlar şeklinde sınıflandırmakta, hayvanları da düşünmeyen hayvanlar ve düşünen hayvanlar (insanlar) olarak ikiye ayırmaktadır. Ayrıca bu türler arasında bağlantı kurulmasını sağlayan ara türlerden söz etmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı ise, *Marifetname* (1756) adlı ünlü eserinde evrim fikrini kabul eder ve açıklarken gelişim sürecini şu şekilde tasvir etmektedir;

"Madenlerin evriminden bitkiler, bitkilerinkinden hayvanlar, hayvanlarınkinden de insanlar meydana gelir. Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasında da mutavassıtlar (aracılar) vardır. Madenlerle bitkiler arasındaki mutavassıt, mercandır; bu, denizin dibinde bir bitki olduğu halde suyun yüzüne çıkınca sertleşir ve taşlaşır. Bitki ile hayvan arasındaki aracı ise hurma ağacıdır; çünkü bu ağaç palmiyeler familyasından olup erkek ve dişi çiçekleri ayrı ayrı ağaçlarda bulunur; tozlaşma ancak insanların aracılığıyla gerçekleşir. Hayvanla insan arasındaki aracıya gelince, bu nesnas adı verilen vahşi insan veya maymundur."

Adnan Adıvar, İbrahim Hakkı'nın evrim tablosundaki bu bilgilerin ve fikirlerin, eski Yunanlılardan ihvan-ı safa topluluğuna ve diğer Müslüman yazarlara, onlardan da İbrahim Hakkı'ya geçmiş olduğunu söylemektedir.

19. asrın ikinci yarısında Osmanlı düşünce dünyası, birbiriyle hiç ilişkisi olmayan iki farklı düşünce dünyasına ayrılmış durumdadır. Bir yanda yüzyıllardan beri nakledilip gelen ve yeni hiçbir araştırma ve gözlem bulgularıyla beslenmediği ve desteklenmediği için adeta taşlaşmış durumdaki geleneksel fikirler, diğer yanda ise, Batı'daki

bilimsel gelişmelerden kaynaklanan, gözlemlere, deneylere dayanan, araştırmacı bir zihniyetin ürünü, bilimsel fakat henüz yeni ve çok cılız modern fikirler dünyası.

Bu yeni dönemde evrim fikrini ilk defa gündeme getiren Ahmed Midhat Efendi'dir (1844-1912). Ahmed Midhat Efendi, kendi çıkardığı *Dağarcık* adlı derginin ikinci sayısında yayımlanan "Veladet" (doğum) (1873) adlı yazısında, kendisinin nasıl dünyaya geldiğini anlattıktan sonra, "Fakat bundan daha pek çok zaman evvel dünyaya gelmiş idim. Pek çok evvel, pek çok evvel. Biliyor musunuz ne zaman? Daha evveli de var ama, haydi o kadar da uzağa gitmeyelim de biraz beri tarafından başlayalım" dedikten sonra doğumunun, dünyanın henüz soğumadan önceki evresinde başladığını belirtmekte ve "Nice seneler hararet-i merkeziye içinde kaynadım. Sonra birçok madenler içinde buhara munkalib olarak (dönüşerek) uçtum. Tekasüf ettim (yoğunlaştım) . Tahaccür ettim (taşlaştım, katılaştım. Kürenin bu tabaka-i evvelasını teşkil eden her zerre içinde, benim vücudum vardı. Vücudumun her zerre içinde olan kısmını toplaya toplaya başıma haller geldi. Toprak oldum, nebatat (bitkiler) haline girdim. Çiçek oldum açtım. Haşerat haline girdim. Münteşir oldum (yayıldım). Her tabakada o kadar hallere girdim ki, tarif değil isimlerini saymış olsam, kâmus (sözlük) kadar bir kitap olur. Nihayet dördüncü tabakada dahi nice yüz bin inkılaplar gördükten sonra aksamımı toplaya toplaya... (meydana geldim)"

Ahmed Midhat Efendi'den sonra, Şemseddin Sami Bey de (1850-1904), *İnsan* (1879) adlı eserinde, evrim teorisine dayanarak insanın oluşumunu açıklamaya çalışmıştır.

Darülfünun'un ikinci açılışında bu kuruma müdür olarak atanan Hoca Tahsin Efendi (1811-1881) de, *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat* (h.1310-m.1892/1893) adlı eserinde, Haeckel'ci bir evrim düşüncesini savunmuş ve Darwin'in düşünceleriyle ilgili olarak da şunları söylemiştir;

"Darwin'in bu hususa dair ifadeleri her ne kadar kâfi mertebede değilse de, mesleği beyan-ı tekvine ve felsefe-i hakikiyeye muvafık (uygun) olmakla, ikmal olunacağında katan iştibah olunmaz (kesinlikle şüphe duyulmaz)."

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, evrim düşüncesi ve Darwin teorisi artık daha kapsamlı ve bilimsel olarak incelenmeye ve bu doğrultuda yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Edhem Necdet, Celal Nuri (İleri) vb. gibi düşünürler, evrim ve Darwin teorisi üzerine telif ve çeviri olmak üzere çeşitli eserler yayımlamışlardır.

Cumhuriyet döneminde, Ahmed Tevfik, Ahmed Malik (Sayar), Hamid Nafiz (Pamir), Ahmed Müştak (Kargılı), Ali Vehbi (Türküstün) Beylerle, Darülfünun hayvanat müderrisi Raymond Hovasse, *Muallimler Mecmuası'*nda ve *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası'*nda, evrim konusunda yazılar yazmışlardır. Bunlardan en kapsamlı olanının, Raymond Hovasse'ın *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası'*nın Aralık 1927-Şubat 1928 tarihli ikinci sayısında yayımlanmış olan (s.496-505) "Tekamülü İzah Eden Nazariyeler" yazısı olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyet döneminde Darwin'in yaşamı ve düşünceleri üzerine yayımlanan en önemli eser ise, tıp doktoru ve bilim tarihçisi Galip Ata (Soyadı kanunundan sonra Ataç) Bey'in 1931 yılında yayımladığı *Darwin* adlı kitaptır. Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan bu eser, ülkemizde, Darwin ve düşünceleri hakkındaki ilk resmi kitaptır.

Yararlanılan Kaynaklar:

Yazıcıoğlu Ahmed Bican, *Dürr-i Meknun*, çevrimyazı ve notlar; Necdet Sakaoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 86, İstanbul 1999.

Dr. Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1992.

Ahmed Midhat, "Veladet", *Dağarcık*, Sayı:2, s.52-53. Hicri 1288 (M.1873), İstanbul.

Remzi Demir-Bilal Yurtoğlu, "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi'nin *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat* Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi", *Nüsha*, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Yaz 2001, Ankara. s.166-196.

Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 1982, İstanbul.

Prof. Dr. Remzi Demir, "Büyük Bir Düşünür: Kınalızâde Ali Efendi" *Bilim ve Ütopya*, Sayı 177, Mart 2009, s. 39-41.

Ali Sedad Bey ve Evrim Teorisi

Osmanlı Türkleri Darwin'in doğal seçilim ilkesiyle ilk kez Ali Sedad Bey'in (1859-1900) 1882'de yayımladığı kitabıyla tanıştı.

Ali Sedad Bey, ünlü Osmanlı devlet adamı, tarihçisi ve hukukçusu Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) oğlu ve ilk Osmanlı kadın yazar (50 liralık banknotlarda fotoğrafı bulunan) Fatma Aliye (1862-1936) Hanım'ın ağabeyidir. Ali Sedad Bey, daha çok mantık üzerine yazdığı kitabıyla tanınmıştır. Fakat o, aynı zamanda Osmanlılardaki ilk termodinamik kitabının da yazarıdır. *Kavaid-i tahavvülat fi harekat-i zerrat* (Parçacıkların hareketine ilişkin değişim kuralları) adlı 1882'de (hicri 1300) yayımlanan 6 bölümden oluşan 192 sayfalık bu eser, fizik tarihimiz bakımından olduğu kadar biyoloji tarihimiz bakımından da önemlidir. Çünkü bu kitabın 6. bölümünde (163 ve 170. sayfalar arasında) Ali Sedad Bey evrim teorisini ele almakta ve ülkemizde Darwin'in evrim teorisini bildiğimiz kadarıyla ayrıntılı bir biçimde ilk kez tanıttıktan sonra eleştirilerine geçmekte ve evrim teorisini reddetmektedir.

Osmanlılarda evrim düşüncesinden ve teorisinden ilk kez söz eden Ali Sedad Bey değildir. Fakat ona kadar başta **Ahmed Midhat** Bey olmak üzere diğerleri bu konuyu popüler düzeyde ele almışlardır. Oysa Ali Sedad Bey evrim teorisini reddetmekle birlikte kitabında Darwin'in tezlerini önce tanıtma yoluna gitmiştir. Ayrıca Darwin'in doğal seçilim teorisi de ilk kez bu kitapta açıklanmaktadır.

Ali Sedad Bey, zamanının doğa bilimcilerinin çoğunluğunun,

"şu yakınlarda meşhur Darwin tarafından geliştirilen" teoriyi tercih ettiklerini belirtmektedir. "Darwin'in bu konuda ortaya koyduğu kanıtların en önemlilerinden söz edeceğiz" dedikten sonra dört paragrafta doğal seçilimin mekanizmasını anlatmaktadır.

Buna göre, canlıların sınırsızca çoğalmasını önleyen en önemli engel, "fıkdan-ı maişet"tir (geçim araçlarının kıtlığı). Bu nedenle her türün bireyinin, nafakasını temin etmek ve varlığını sürdürebilmek için yürüttüğü bu mücadelede, kuvvetli olan zayıfa galip gelmekte ve bazı faydalı özelliklere sahip olanlar diğerlerinden daha fazla "muammer" olmaktadırlar (yaşamaktadırlar).

Ali Sedad Bey "Darwin Mesleğinin Muhakemesi" başlıklı paragrafta ise, Darwin'in kendi deyimiyle faraziyesine iki büyük itiraz olduğunu, bunlardan birincisinin, yeniden bir tür oluştuğunun asla görülmemiş olması olduğunu ileri sürmektedir. İkinci itirazın ise farklı türler arasındaki geçiş biçimleriyle ilgili olduğunu belirtmektedir.

Ali Sedad Bey burada ilginç bir retoriğe başvuruyor; Darwin'i destekleyen doğa bilimcilerinin, "Jeoloji tabakalarındaki bilimsel araştırmaların henüz yeterince yapılamamış olmasından dolayı ileride geçiş biçimlerinin bulunması muhtemel olduğu için, jeoloji biliminin bu aşamasında Darwin'in tezlerine itiraz olunamaz" şeklindeki savunmalarına şöyle cevap veriyor; "Bu durumda jeolojinin bugünkü halinde Darwin'in mesleği kabul olunur şeylerden değildir diye ifade etmek daha münasiptir" Ali Sedad Bey, ayrıca Darwin'in hem türlerin oluşumunun çok yavaş gerçekleştiği, hem de geçiş biçimlerinin hızla yok olduğu yönündeki düşüncelerinin birbiriyle çeliştiğini ileri sürüyor.

Ali Sedad Bey, Darwin'in insanın maymundan geldiğini söylemediğini, gerek insanın, gerekse maymunun, ikisinin de diğer bir türden gelmiş olduğunu söylediğini doğru olarak belirttikten sonra, bu iki tür arasında benzerlik değil aykırılık bulunduğunu, kal-

dı ki bu iki mahluk cismen tamamen aynı olsalar bile, insanın konuşma yeteneğine sahip olması bakımından maymundan ayrıldığını ve bu nedenle Lamarck ve Darwin'in gayretini gütmek isteyenlerin ellerine yine hiçbir şeyin geçmeyeceğini ileri sürmektedir.

Ali Sedad Bey, Darwin'in iddiasının sırf hayali olup esasen hiçbir tecrübe ve gözleme dayanmadığını iddia ettikten sonra, kendi görüşünü şu şekilde özetlemektedir: Tabiattaki değişim, özel biçimlerde ve sınırlı olarak ortaya çıkmıştır ve başkalaşmış olan şeyler görünüşe aittir, asla ilişkin şeyler değildir.

Ali Sedad Bey'in bir termodinamik kitabı içinde yer alan biyolojik evrim düşüncesiyle ilgili görüşlerinin ve eleştirilerinin ana hatları bunlardır. Biyoloji tarihimiz bakımından burada en ilginç olan şeyler, Ali Sedad Bey'in, Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının yayımlanmasından 23 yıl sonra, evrim teorisinin esaslarını Darwinci literatürden izlemiş olması ve Darwin'in doğal seçilim teorisini ilk kez Osmanlı okurlarına açıklamış olmasıdır.

Subhi Edhem ve Darwinizm

Subhi Edhem Bey'in (1880'ler-1923) 1911'de yayımlanan *Darwinizm* adlı kitabı, ülkemizde Darwin ve evrim teorisi üzerine ilk telif eserdir. 1908 yılında Askeri Baytar Mektebi'nden mezun olan Subhi Edhem Bey, orduda baytar yüzbaşı olarak görev yapmış ve Manastır Askeri İdadisi'nde (lisesinde) doğa tarihi, Askeri Baytar Mektebi'nde de jeoloji ve botanik dersleri vermiştir.

Darwinizm kitabı, Ulum-i Tabiiyye ve İçtimaiyye Kütüphanesi yayını (No: 2) olarak yayımlanmıştı. Kitabın kapağında yazarın adının altında, "Askeri İdadi sabık (eski) tarih-i tabii (doğa tarihi) muallimi" ibaresi bulunmaktadır. Subhi Edhem Bey, "İlk Talebelerime" ithafıyla başlayan kitabına yazdığı önsözde şunları söylemektedir:

> Bugün mevki-i intişara (yayımlanma aşamasına) çıkan bu küçük eser, tam bir sene evvel, Manastır Askeri İdadisi'nde tarih-i tabii tedris ederken şakirdlerimden (öğrencilerimden) birçoklarının gösterdikleri şiddetli arzuya binaen yazılmıştı. Hatta hiç ummadığım halde, o büyük, kalabalık dershanenin uğultulu muhiti içinde bu pejmürde sahifeleri istinsah (çoğaltmak) için çırpınmışlardı bile.
>
> Bugün ben mektepten, o çocuklar da benden uzaklaştık. İlk hocalığım, mefkuremde derin, unutulmaz hatıralar bıraktı. Talebelerim için yazılan ders notları bence muazzez olmasa da, kıymetdardır. İşte asıl neşr maksadının en büyük muharriki (harekete geçiricisi).
>
> Hayalimde, saf ve samimi bir mazinin uzaklaşmış neşesini yaşatan ilk talebelerimizin ulvi hatıralarına ithaf ettiğim bu sahifele-

rin eski tarz üslup ve tahririne (yazılışına) hiçbir şeyi ilaveye lüzum görmedim. Belki, birçok hatalar da vardır.

Biz Osmanlılar her hususta, her şeyde gerideyiz. Bugün herkesten ziyade biz daha büyük bir cesaret ile, daha metin bir azim ile daha kavi (kuvvetli) bir himmet ile çalışmak, eski ananelerin haşin, akur (yaralayıcı) ellerinden kurtulmak, mübeşşir hatvelerle (müjdeci adımlarla) ilerlemek ihtiyacındayız. Biz de artık bütün cihanı medeniyete gayri meçhul kalan (bilinmez olmaktan çıkan) hakikatlerin mevcudiyeti fenniye ve ilmiyelerinden haberdar olmalıyız.

Küçük bir ihmal, ufak bir terahi (gevşeklik), büyük bir içtimai cinayettir. Kast olunan ihtiyacı temin emeliyle pek yeni bir şey söylemiş olmuyorsam da, bari birkaç tıbbi kitabımıza münhasır kalan pek mutaassıbane ve pek tarafgirane serdedilen mukaddemat-ı felsefiye ve ihbarat-ı fenniyeyi (bilimsel haberleri) daha açık, daha vasi (geniş) anlatmaya çalışıyorum. Derin bir samimiyet-i kalp ile itiraf ederim ki, katiyyen bu bir tefahür (övünme) değildir. Yazılarım uzun senelerden beri fikir hayatımız üzerinde sıklet-i mezahimini (sıkıntıların ağırlığını) arttıran müesserat-ı hissiyeyi (duygusal etkenleri) ve pek kaba sofuluğu gidertecek kadar kuvvet gösterirse, o zaman sevineceğim.

Zaten istihfaf (küçümseme) önünde lakayd ve sukuti kalmak benim meşrebimdir (tabiatımdır) . Beni müteessif eden (üzen), her manasıyla umumileşmiş gibi duran tekasüldür (üşenme, tembellik, ilgisizlik). Ruhumun bu tuyuf-u teellümünü (elemli hulyasını) söndürecek bir şey varsa, talebelerimin namlarına ithaf ettiğim bu fikri hediyeyi kabul ile, hiç olmazsa muallimleriyle geçirdikleri mensi (unutulmuş) bir mesai zamanını bir dakikacık hatıralarında yeniden yaşatacak kadar müsait bir vakit bulduklarını görmek ve işitmektir.

Ben şimdiden bu saadet hulyasının vecd-aver (büyük heyecan veren) aks-ı tesellisi ile müsterihim. Ve bu benim için kâfidir.

Drahor Boyu, 2 Şubat 1326 (1910).

Subhi Edhem Bey'in *Darwinizm* adlı 202 sayfalık eserinin bölüm başlıkları ise şöyledir:

İcmal-i Tarihi (kısa tarih) – Menşe-i Enva (türlerin kökeni) – Tahavvül (değişim) Kanunları – Mübareze-i Hayat (yaşam kavgası) – Istıfa (doğal seçilim) – Veraset (kalıtım) – Tasallüb (çaprazlama).

1913 yılında Kastamonu Lisesi'nde bir tabiat bilgisi dersi öğretmeni öğrencilerine evrim kuramını anlattığı için tutuklanırken, bu tarihten yıllarca önce Manastır Askeri Lisesi'nde bilimsel ve zengin içerikli bir evrim kuramı dersinin veriliyor olması, bu iki tip lisedeki eğitimin nitelikleri arasındaki farkın görülmesi bakımından dikkat çekicidir.

Bir Meşrutiyet Doktorunun Büyük Istırabı

Doktor Edhem Necdet'in yaşamöyküsü hakkında (şimdilik) bilgimiz yok. Ondan bize kalan iki şey, *Kolera Tabibi* (1910) ve *Tekamül ve Kanunları* (1913) adlı kitaplarıdır. Dr. Edhem Necdet, canlılar dünyasındaki ve insan toplumlarındaki gelişme kanunlarını araştırdığı *Tekamül ve Kanunları* adlı iki bölümden oluşan kitabının önsözünde, ülkesinin bilimsizliğini ve Avrupa ülkeleri karşısındaki geri durumunu büyük bir elemle şöyle anlatmaktadır (Metin, çok büyük ölçüde günümüz diline dönüştürülerek verilmiştir):

"Gelişim teorisinin önemi hakkında uzun uzadıya söz söylemeye lüzum yoktur. Başkalaşım ile değişmezlik, bugün ilerleme ile gerileme, gelecek ile geçmiş demektir. Bir asır evvel, yer, bitkiler, hayvanlar, insanlar hakkındaki teori, 'değişmezlik'ten ibaretti.

Hakikatte yer, sularıyla, havasıyla, yer hareketleriyle ve volkanlarıyla başkalaşımına devam ediyordu. Canlılar dünyası, bitkileriyle, hayvanlarıyla, çevrenin etkisi, organların faaliyeti, yaşam kavgası, doğal seçilim, kalıtım gibi yaratıcı kuvvetlerin faaliyetleriyle tedrici gelişmesini sürdürüyordu.

19. asırda Lamarck, Darwin, Spencer gibi dâhilerin çalışmalarıyla, çevrenin etkisi, yaşam kavgası, doğal seçilim, sonradan edinilmiş özelliklerin kalıtıma dönüşmesi meseleleri meydana çıktı. Başkalaşım keşfedildi. Muhafazakârlığa, değişmezlik fikirlerine, cehalete ve tutuculuğa karşı şiddetli bir savaş ilan olundu. Yenilik düşkünü ilerleme erbabı birleşerek bir yenilik çığırı açtılar, başkalaşım

fikrini yayımladılar ve yaygınlaştırdılar. Değişmezlik teorisi yerine başkalaşım fikri konuldu.

Avrupa'nın dönüşümü, tabiattaki ve eşyadaki bu başkalaşımı kavramalarından sonradır. Gelişim kanunlarının keşfi, toplumsal ilerlemenin yegâne etkeni oldu. (...)

Evet, düşünülürse, dünyanın ilerlemesi ile bizdeki gerilemenin nedenleri şundan ibarettir: Dünya, çevresiyle, hayatıyla dönüştü. Biz bu yeni çevreye, yeni hayata uyum sağlayamadık, dönüşümü, bu en genel, en evrensel gerçeklik ilkesini kavrayamadık.

Dünya mekanik bir döneme girdi. Tabiatın harikalar yaratan kuvvetleri, binlerce, yüz binlerce adamları olan şirketler, büyük fabrikalar, milyonlardan oluşan sermayeler, vapurlar, demiryolları... Sonra tedrici ve sürekli bir çalışmayla yetişmiş sebatkâr dimağlar, kuvvetli iradeler, metin kollar, en ateşli milli gayeler..

Bunlar hayat kavgası alanında baş döndüren bir faaliyetle çalışarak en kuvvetlinin hayatta kalmasına örnek oluyor.

Bizde boşta duran kuvvetler, şahsi faaliyetler, şahsi sermayeler, yeni hayata yabancı eski gayelerle küflenmiş dimağlar, ataletten (faaliyetsizlikten) körelmiş kollar, işlenmemiş madenler, açılmamış yollar, ekilmemiş tarlalar, nakliyat adına eski zaman işi kervanlar, arabalar...

Biz bu eski asrın hayatı için yapılmış eski silahlarla, yaşam kavgasında zayıfların yok oluşuna misal oluyoruz.

Ötede üretim için buhar kuvvetleri istihdam olunuyor, bizde boş duran kuvvetler, ötede madenler, tarlalar makinelerle işletiliyor, binlerce adamlar birleşiyor, şirketler yapılıyor, büyük fabrikalar açılıyor, milyonluk sermayeler çalıştırılıyor...

Bizde madenler atıl durumda duruyor. Çünkü henüz tek bir jeoloji mütehassısı bile yetişmemiş. Tarlalar makinesiz işletiliyor; şahsi sanatlar, şahsi emekler, şahsi fikirler, şahsi sermayeler üretiliyor. Şirket yapmak için sosyal kabiliyetimiz yok. Bilimimiz, tekniğimiz

yok. Ötede üretilen şeyler, demiryollarıyla sevk ediliyor. Bizde nakliye vasıtası namına, beygirler, öküz, manda arabaları var.

Ve bu şaşırtıcı farkı bizde çoğunluk, ne büyük felaket ki, henüz kavrayamıyor...

Bu kitabı meydana getiren çaba, öncelikle canlıların gelişme kanunlarını incelemekten ibarettir. Maksat toplumların gelişim kanunlarını inceleyerek ait olduğumuz topluma faydalı fikirler bulup göstermekti. Fakat toplumların dönüşümünde aranılan meseleler ümit edildiği kadar halledilemedi.

Ne kadar aciz olursa olsun, bu emeğin faydasız kalmasına tahammül edilemeyerek nihayet kitap şeklinde meydana çıkarıldı. (...) Bu esercik, bir icad eseri değil – heyhat! – bir inceleme eseridir."

Yahya Halid Bey ve Evrim Teorisi

Yahya Halid Bey, 1912 yılında *Şehbal* dergisinde yayımlanan "Darwin" başlıklı yazısında, Darwin'in evrim teorisini Lamarck'ın evrim teorisiyle karşılaştırarak açıklamaktadır.

Şehbal, 1909-1914 yılları arasında 100 sayı yayımlanmış popüler bir dergidir. (Şehbal, kuş kanadının en uzun tüyü anlamında Farsça birleşik bir isimdir.) Şehbal dergisi, konularının çeşitliliği, baskı kalitesinin yüksekliği ve fotoğrafça zenginliği bakımından döneminin en ilginç dergileri arasında sayılmaktadır.

Yahya Halid Bey'in "Darwin" başlıklı makalesi, *Şehbal*'in 15 Nisan 1912 tarihli 51. sayısında (sayfa 58-59) yayımlanmıştır.

Yahya Halid Bey makalesine, "Bu senenin nisan ayında Darwin vefat edeli 30 sene oluyor" diyerek başlamakta ve Darwin'in yaşamöyküsünü ayrıntılı bir biçimde anlattıktan sonra, "bu kitap *(Türlerin Kökeni)* hakkında birkaç satır yazmak isterim" diyerek evrim teorisini açıklamaya çalışmaktadır. Yahya Halid Bey, bundan sonra bugünkü dilimizle (ve biraz kısaltılmış olarak) şunları söylemektedir:

"Malumdur ki, eski zamanlardan beri bütün bilim insanları-Epikür hariç olmak üzere-bütün canlı türlerini ayrı ayrı yaratılmış ve bir defa yaratıldıktan sonra da bir daha değişmemiş olarak düşünüyorlardı. Gerçi arada şair ve hekim Lukres, daha sonra Bacon, Buffon, Diderot gibi bilginler canlıların tekamülü teorisini kabul ederler: Türlerin değişmez olmadığını ve değişimin mümkün olduğunu kabul etmişlerse de, bunların fikirleri hep yalnız düşünce sonu-

cundaydı ve bu nedenle sırf teorikti. Alman şairi Goethe, doğa bilimleri âlimi de olduğu için, tekamül teorisini ilk defa ilmi olarak izaha başlamıştı. Daha sonra Fransız hekimi Lamarck, "ilk hayvanların cansız maddeden ısı ve elektrik etkisiyle oluştuktan sonra, dış ortam onlarda yavaş yavaş birtakım ihtiyaçlar doğurduğundan, bu ihtiyaçları gidermek için her tür hayvanın başka başka uzuvları kullandığını ve birtakım uzuvların da kullanım dışı kaldığını ve hülasa hayvanların biçimlerinin değişiminin mümkün olduğunu" derslerinde anlatmış ve 1809'da yayımladığı meşhur *Zooloji Felsefesi* kitabında açıklamıştı. Fakat Lamarck devrinde teşrih ve embriyoloji bilimleri pek geride olduğundan, Lamarck'ın bulduğu zayıf kanıtları, bilimsel rakibi Cuvier pek çabuk yıkmıştı...

Darwin türlerin bir kökenden doğmuş ve daha sonra ortamın etkisiyle dönüşmüş olması ihtimalini düşündü. Fakat bu ihtimal üzerine hemen kanaat getirmedi, uzun tecrübeler yaptı. Ehlileştirilmiş hayvanlarda ve bitkilerde yapay seçilimle epeyce önemli değişiklik elde edildiğini gördü. İnsan birkaç senede hayvanlar ve bitkiler üzerinde epeyce önemli biçim değişikliği elde edince, tabiatın birçok asırlar boyunca bu değişimi, yeni deyimle bu seçilimi daha büyük ölçekte meydana getirebileceğini kabul etti ve yapay seçilime karşılık doğal seçilim kanununu ortaya koydu.

Şimdi bu doğal seçilimin sebebini açıklamak lazımdı. Bunu da "yaşam kavgası" kanunuyla açıkladı. Herkesin bildiği gibi, istisnasız tüm canlılar o kadar çok tohum yetiştirirler ki eğer bu tohumların hepsi büyüyecek olsalardı, dünya üzerindeki hayat şartları bunlara kâfi gelmezdi. Mesela bir dişi mersin balığının yetiştirdiği 4 milyon yumurtadan yalnız bir milyon dişi yaşar ve bunlar da o kadar nesil verselerdi daha üçüncü nesilde bütün mersin balıkları dünya yüzeyine sığmazlardı. Bu nedenle hayat şartları sınırlı olduğundan, bu yumurtalardan ancak şartların idare edebileceği kadarının seçilmesi lazımdır. Bu seçim rasgele olmaz. Şahıslar arasında bir yaşam kav-

gası olur, kuvvetliler galip gelir. Burada kuvvet yahut zayıflık, hayat şartlarına uyabilmek yahut uyamamaktır. Mücadeleden galip çıkanlar nesillerini devam ettirirler. Mücadele her nesilde devam ettiği için daima yalnız kuvvetliler yani ortam koşullarına uyanlar hayatta kalır. Bu suretle önce hayat şartlarına az uygun olanlar gittikçe daha çok ve nihayet mükemmel biçimde uyum sağlarlar. Ve dünyanın her tarafında hayat şartları çeşitli olduğundan, önce bir kökenden olan canlılar, kıtalar değiştikçe yeni yeni türler oluştururlar.

Görülüyor ki, Lamarck ile Darwin'in teorileri, ikisi de bir yola, yani canlıların tekamülü kanununa çıkmakla beraber hemen hemen birbirinin aksidir denebilir. Lamarck, "canlılar, bulundukları ortama uymak için değişim geçirirler" demişti. Darwin, "canlılar değişim geçirebilmiş oldukları için ortama uymuşlardır" der. Darwin teorisinin zaafı da işte bu noktadadır. Çünkü değişim geçirmenin sebebini tesadüfe bırakır. Halbuki tabiatta tesadüf olmaz. Bunun içindir ki, bugün doğa bilimcilerinin çoğunluğu Darwin'in yaşam kavgası ve doğal seçilim teorisini bırakarak Lamarck fikirlerini yenileştirmek ve türlerin tekamülü olgusunu ortamın yarattığı ihtiyaçların sonucu olarak açıklamak isterler.

Darwin teorisinin geleceği her ne olursa olsun, yayımlandığı zaman, bilimler tarihinde pek az görülen bir şaşkınlığa sebep oldu. Kitabın ilk baskısı bir günde tükendi. O zamanın meşhur âlimlerinden Lyell, Hooker, Asa Grey, Huxley yeni teoriyi kabul ettiler. Bazıları da şiddetle aleyhinde bulundular. Araya dini meseleler de karıştırıldı. Darwin insanın hayvandan geldiğini açıkça söylemiyordu. Fakat bu fikir eserinden anlaşıldığından karşıtları o yöne hücum ettiler... "

Yahya Halid Bey, Darwin teorisinin sosyal mücadelelerdeki bazı etki ve sonuçlarına da değindikten sonra makalesini bitiriyor.

Yahya Halid Beyin *Şehbal*'deki bu makalesi, 1912 yılında en popüler dergilerden birinde evrim teorisinin ele alınmış ve tartışılmış olması bakımından önemlidir. Bu yazı Osmanlı toplumundaki ve özel-

likle de İkinci Meşrutiyet dönemindeki bilimsel ve düşünsel düzeyin anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından bir gösterge olarak ele alınabilir. Yahya Halid Bey'in kimliği hakkında bilgimiz yok. Ancak yazarın evrim teorisinin temel tartışma noktalarına nüfuz edebilen bir bilimsel düzeyinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yahya Halid Bey'in, 20. yüzyılın başlarında bilim insanlarının çoğunluğunun Darwinci düşüncelerden yeni Lamarckçı düşüncelere yöneldiği iddiası gerçeklerle uyuşmamaktadır.

Necmeddin Sadık Bey ve Evrim Teorisi

Sosyolog Necmettin Sadık Bey, 1917'de *İçtimaiyat Mecmuası*'nda evrim teorisini tanıtıyor ve irdeliyor.

Geç dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet sosyologlarından ve politikacılarından Necmeddin Sadık (Sadak) Bey (1890-1953), İçtimaiyat Mecmuası'nın Haziran 1917 tarihli 3. sayısındaki "İçtimaiyatta Hayatiyat Meslekleri" (s.141-147) ve Temmuz 1917 tarihli 4. sayısındaki "Lamarck Nazariyesi ve Antropososyoloji" (s.167-173) başlıklı makalelerinde, Lamarck ve Darwin'in evrim teorilerini tanıtmakta ve irdelemekte, sonra da bu teorilerin sosyolojik etkileri üzerinde durmaktadır.

Necmeddin Sadık Bey ilk makalesinde Darwin'in teorisini açıklarken, onun önce hayvan ve bitki ıslahıyla uğraşanların deneylerinden yararlanarak doğadaki bütün canlı türlerinin tedricen nasıl oluştuğunu açıkladığını söylemektedir. Daha sonra da yapay seçilimde ıslahı yönetenlerin rolünü, doğada (Malthus'un tezinden yararlanarak) canlılar arasındaki "hayat rekabeti"ne veya doğal seçilime verdiğini belirtmektedir. Bu doğal seçilim esnasında her şey otomatik olarak birbirine bağlıdır ve fazla üreme rekabete yol açmakta, rekabet de seçilimi gerektirmektedir. Bu suretle gerçekte hiçbir seçici olmadan yaşam kavgası içinde en iyiler seçilmiş olmaktadır.

Necmeddin Sadık Bey ikinci makalesinde, Lamarck ile Darwin'in teorilerini karşılaştırmaktadır. Bu konuda üzerinde durduğu şey ise, hayvanların ve bitkilerin sonradan edindikleri özelliklerin bir sonraki nesle geçip geçmediği meselesidir. Necmeddin Sadık Bey, "Dar-

win, bizzat Lamarck'ın nazariyesini red ve inkâr etmediği halde, neo-Darwinciler sonradan edinilmiş özelliklerin kalıtımla geçebileceği hakkındaki faraziyeyi mümkün olmayan hatta anlaşılmayan bir şey olarak görüyorlar. Bunların en ileri gideni de Weismann'dır" dedikten sonra, Weismann'ın, "eğer Lamarck'ın iddiası doğru olsaydı, Çinli çocukların ayakları doğarken küçük olurdu, çünkü Çinliler asırlardan beri ayakları küçültmeye çalışıyorlardı" şeklindeki sözlerini aktarıyor ve Weismann'ın bir deneyinden bahsediyor.

Buna göre Weismann, 22 kuşak boyunca erkek ve dişi farelerin kuyruklarını kesiyor ve bu fareler 22 kuşak boyunca 1292 yavru meydana getiriyor. Fakat bunlardan hiçbiri kısa kuyruklu olarak doğmuyor. Weisman'a göre bu sonuç, sonradan edinilmiş özelliklerin kalıtsal olarak bir sonraki nesle geçmediğini göstermektedir.

Bununla birlikte Necmeddin Sadık Bey aksi görüşü destekleyen bir örnek de veriyor ve Nageli'nin Münih Botanik Bahçesi'nde yaptığı bir deneyi aktarıyor.

Buna göre Nageli, bahçeye birbirinden çok farklı 2500 dağ bitkisi dikiyor ve bunları 13 yıl boyunca gözlüyor. İlk yıldan itibaren bu bitkilerden hepsinin ova bitkisi özelliği kazandığını görüyor. Nageli'nin bu gözlemini de dikkate alan Necmeddin Sadık Bey, "Bütün bu misaller Lamarck'ın iddiasının büsbütün boş olmadığını gösteriyor" diyerek, canlıların sonradan edindikleri özelliklerin bir sonraki nesle kalıtım yoluyla geçip geçmeyeceği konusunda bir karara varmaktan kaçınıyor.

Ancak konu sosyal meselelerin yorumlanmasına geldiğinde, "sosyal özellikler ırsi olarak intikal edemez (geçemez), çünkü bunlar işbölümünün neticesidir" diyerek makalesini bitiriyor.

CUMHURİYET VE BİLİM

Pozitivizm Hayaleti ile Bilime Saldırı Modası

Her türlü (teolojik, metafiziksel ve postmodern) bilim karşıtları, bilimi doğrudan hedef alamadıkları ya da buna cesaret edemedikleri durumlarda, bilim sözcüğü yerine pozitivizmi koyup bilime saldırıyorlar.

Türkiye'de pozitivizmin gölgesi (ya da hayaleti) gerçek varlığından büyük oldu. Bir ideolojik ve felsefi akım olarak Türkiye'nin entelektüel, siyasi ve sosyal yaşamında belirli bir etkisi olmuş olan pozitivizme (gerçek etkisi şimdiye kadar tam olarak tespit edilmemiş olduğu için) etki alan ve sınırları dışında da roller biçildi ve önem atfedildi. Gerçekten geçerli olan bazı pozitivizm eleştirilerini hariç tutarsak, başka durumda mahkûm edilemeyeceği düşünülen bazı düşünce ve eğilimler, ona pozitivist bir kılıf geçirilerek çürütülmeye çalışıldı. Böylece özellikle son zamanlarda olmak üzere hemen her taşın altında bir pozitivizm **"musibeti"** aranmaya ve bulunmaya başlandı.

Her türden bilim karşıtları, bilimi doğrudan hedef alamadıkları ya da buna cesaret edemedikleri yerde, kolay yolu bulmuşlardır; bilim sözcüğü yerine pozitivizmi koy, gerisinden korkma! Nasıl olsa pozitivizmi savunmaya kalkışacak bir kimse çıkmayacağına göre, ne söylersen gider! Yaşasın rakipsiz eleştiri özgürlüğü!

Şimdi sorunu daha açık hale getirebilmek için pozitivizmi tanımamız gerekir.

Pozitivizm, bir epistemoloji, bir doğa ve bilim teorisi, fakat aynı zamanda bir politikadır; bilimler politikası ve bilimlerle politika.

Fransız filozofu **Auguste Comte**'un (1798-1857) 1830-1842 yıl-

ları arasında 6 cilt olarak yayımladığı *Cours de Philosophie Positive* (Pozitif Felsefe Dersleri) adlı eseriyle pozitivizmin temelleri kuruldu. Comte'un daha sonraki yıllarda yayımladığı diğer eserlerle gelişimini sürdüren pozitivizmin başlıca esasları şunlardır:

İnsan düşüncesi ilerlemektedir. Comte bu tezini **üç hal kanununa** dayandırır. Bu temel kanuna göre, insanlık tarihinde düşünce kaçınılmaz bir zorunlulukla üç halden geçerek ilerlemiştir. Bu haller (ya da evreler) sırasıyla, **teolojik** hal, **metafizik** hal ve **pozitif** (müspet-ispatlı) haldir. Comte, üç hal kanununun sadece insanlığın genel düşünce tarihinde değil, bilgimizin her branşında ve hatta her bireyin kişisel tarihinde de geçerli olduğunu ileri sürmüştür. "Hepimiz, çocukluğumuzda ilahiyatçı, gençliğimizde metafizikçi ve olgunluk devremizde fizikçi (yani müspet felsefeci) olduğumuzu hatırlamaz mıyız?"

Teolojik evrede insanlar doğa olaylarının oluşumunu önce çok sayıda tanrıya, sonra da tek ve kişisel bir tanrıya atfederler. Tek tanrı fikrinin doğuşuyla teolojik evre en yüksek aşamasına ulaşır. Metafizik evrede doğa olayları soyut güçlere, pozitif aşamada ise doğa kanunlarına atfedilir. Teolojik evredeki toplum askeri toplum, pozitif evredeki toplum ise sanayi toplumudur.

Pozitivizm insanlık tarihini esas olarak bir **entelektüel gelişim tarihi** olarak görür. Bu gelişimin itici gücü de her zaman **bilim** olmuştur. Uygarlık tarihi de entelektüel olarak mükemmelleşmenin ve entelektüel güçleri doğaya uygulamadaki başarıların tarihidir.

Pozitivizme göre, bilim dallarının gelişiminin de hiyerarşik ve evrimsel bir süreci vardır. En temel bilim matematiktir. Zorunlu olarak ilk o doğmuştur ve diğer bilimlerin gelişebilmesinde temel oluşturmuştur. Basitten karmaşığa doğru diğer bilimler, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyolojidir. Sosyal fizik olarak da adlandırılan sosyoloji, son derece karmaşık bir bilimdir fakat değişmeyen kanunlar aracılığıyla toplumlar tıpkı bir doğa olayı gibi incelenebilir ve kesin sonuçlara ulaşılabilir.

Comte'a göre, henüz yeterince gelişmiş olmayan **sosyolojinin nihai amacı** budur. Böylece kesin bilimsel kanunlar aracılığıyla insan toplumları tahlil edilebilir, anlaşılabilir, öngörülebilir (pozitivizmin temel sloganlarından biri de "güç kazanmak için öngörmek, öngörmek için bilim"dir), yönetilebilir, yönetilmelidir ve ilerletilmelidir.

Auguste Comte böylece felsefi sisteminin son aşamasına ulaşır ve **bilimle ilerletilebilecek** ve ilerletilmesi gereken toplumun esaslarını öngörür. Toplumda hak yok görev vardır. İnsanlar kendileri için değil başkaları için yaşamalıdır. Tarihte her şey olması gerektiği için olmuştur. Bu nedenle de hiçbir şeyin yıkılması gerekmez. Bu yüzden devrimlerle değil düzeni koruyarak ilerlemek gerekir. Pozitivizmde ilerleme, düzenin ilerlemesi ve düzen içinde ilerlemedir. Dinin toplumda çok önemli bir rolü vardır ve olmalıdır.

Ancak pozitivizmin dini klasik tek tanrılı bir din değil, **insanlık dinidir** (*La religion d'Humanité*) . Bu dinde tanrının yerine insanlık geçirilmiş, dinin ilkeleri yerine de bilimin ilkeleri koyulmuştur. Auguste Comte, insanlığın normal olarak dogmatizme eğilimli olduğunu düşünüyordu (bu fikrinde haksız da değildi). İnsanlığın bu zaafını, bilimin lehine kullanmak gibi bir düşünceyle, bilimi bir dogma konusu haline getirmiştir. Böylece en uyuşamayacak iki şey, **bilim ve dogma**, ideolojik, felsefi ve politik bir sistemin **iki temel bileşenini** oluşturmuş oluyordu.

Ancak bu uyuşmazlık esasa ilişkin değildir. Çünkü pozitivizmin dogmalaştırılmaya müsait bilim anlayışı ile bizim bugünkü bilim anlayışımız arasında çok önemli bir farklılık vardır. Pozitivizmin bilim anlayışına göre, bilim, doğa ve toplumdaki olguların niçin geliştiğiyle değil, ancak ve sadece nasıl geliştiğiyle ilgilidir.

Bilim doğadaki olgular arasındaki ilişkiyi betimlemekle yükümlü ve sınırlıdır. Bir olgunun niçin oluştuğunu araştırmak bilimin görevi olmadığı gibi, başarabileceği bir şey de değildir. Zira içsel etken veya nedenlerin kesin yanıtlarının bulunması olanaksızdır ve zaten

bu, metafizik alanına giren bir husustur. Bilimsel doğrular, ancak ve ancak doğrudan gözlemleme ve deneye tabi tutulma sonucunda elde edilen doğrulardır ve bu şekilde elde edilmiş doğrular, değişmeyen, kesin doğrulardır. Epistemolojik olarak pozitivizmin bu yargıya varması kaçınılmazdır, çünkü olguların en olası ve alternatif (başka olası) nedenlerini araştırmadığı, gözlem sonuçları sadece betimleme açısından önem taşıdığı için (gözlem, deney ve ölçme hatası yapılmadığı sürece), betimlemelerin değişik versiyonları da söz konusu olamayacaktır.

Pozitivizm, bu özelliğiyle bilimin kesinsiz olduğunu öngören bilimsel (veya eleştirel) realizmle tam bir zıtlık içindedir. (Gözlem ve deneyle doğrulanmış bir önerme, pozitivizme göre geçerli ve kesindir. Realizme göre ise geçerli fakat kesinsizdir.) Günümüz bilimi veya eleştirel realist düşünce, evrendeki her şey bilinmedikçe kesin, nihai ve mutlak doğrulara ulaşılamayacağını öngörür. Auguste Comte ise bilimin kesinliğine o denli inanmıştı ki, olasılıklar teorisinden nefret ediyor, onu bilim için bir tehdit olarak görüyor ve psikolojiyi de bir bilim olarak kabul etmiyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısında başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa'da önemli etkiler yaratan pozitivizm Latin Amerika ülkeleri ile Osmanlı Devleti'nde de etkili olmuştur. Pozitivizmin Avrupa'da etkili olamayan insanlık dini kurumu, **Brezilya**'da kısmen başarılı olmuş, bu ülkedeki pozitivist gelişmeler, **insanlık dini kiliselerinin** kurulması noktasına kadar gelebilmiştir. Bugünkü Brezilya ulusal bayrağında yazılı olan **"Düzen ve İlerleme"** vecizesi, pozitivizmin temel sloganlarından biriydi. Pozitivizmin Avrupa'daki olumlu etkisi, bilim ve eğitim alanında olmuştur. Gözlem ve deneye önem verme düşüncesi gelişmiş ve bilimsel eğitim yaygınlaşmıştır.

Özel ve genel görelilik kuramlarıyla, kuantum kuramlarının geliştirilmesi, pozitivizmin ideolojik ve felsefi anlamda sonunu ilan etmişti. Fakat pozitivizmin etkisi bir süre daha devam etmiştir.

Türkiye'de pozitivizm, İkinci Meşrutiyet'in öncesindeki yıllarla, sonrasında etkili olmuştur. Türkiye'deki pozitivizmin en kesin, kararlı ve yönetici siması **Ahmet Rıza Bey**'dir. Auguste Comte'un Paris'te şimdi müze ve kütüphane haline getirilmiş olan evinin (Monsieur le Prince sokak, no: 10) salonunda pozitivizmin 40 kadar önemli simasının portreleri arasında Ahmet Rıza Bey'in portresi de yer almaktadır.

Ahmet Rıza Bey, Paris'te Türkçe ve Fransızca olarak yayımladığı *Meşveret* dergisiyle etkili olmaya çalışmış, İkinci Meşrutiyet'ten sonra 3 yıl süreyle yaptığı Meclis-i Mebusan başkanlığı sırasında da özellikle ülkenin eğitim politikasını etkilemiştir. Pozitivizm Osmanlı Devleti'nde özellikle Harbiye ve Tıbbiye gibi okullarda etkili olmuştur. Devrim öngörmemesi ve ilerleme fikrine sarılması yüzünden pozitivizm, Osmanlı ülkesini parçalanmadan birlik içinde ilerletme ülküsüne bağlı Osmanlı aydınlarına cazip bir ideoloji olarak görünmüştür.

Ahmet Şuayip, diğer önemli pozitivistlerden biridir. *Servet-i Fünun* dergisi yazarlarındandır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, Maarif Meclisi üyeliği ve İstanbul Maarif Müdürlüğü yapmıştır. Auguste Comte için "asrımızın en büyük hadim-i efkârı ve Descartes'tan sonra Fransa'nın en büyük mütefekkiridir" demiştir.

Matematikçi ve bilim tarihçisi **Salih Zeki Bey** ise başlangıçta pozitivist, fakat daha sonra realisttir. O yıllarda karısı olan **Halide Edip Hanım** ile birlikte *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nda (Ocak 1909) yazdıkları Auguste Comte ve felsefesini tanıtan yazılarında "Comte'un tarihi tahlil usulü ve tabii bilimlere özgü pozitivist felsefesi ilelebed yaşayacaktır" demektedir. Ama daha sonra (1915-1916'da) o dönemin bilimsel realizminin en önemli temsilcisi sayılabilecek ünlü Fransız matematikçisi ve epistemoloğu Henri Poincaré'nin *Bilim ve Hipotez, Bilimin Değeri, Bilim ve Metot* gibi eserlerini Türkçeye çevirmektedir. Hayranı olduğu Poincaré, Auguste Comte'u ve pozitivizmi şiddetle eleştirmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde pozitivizmin aktüel bir etkisinden bahsetmek oldukça zor görünmektedir. **Ziya Gökalp**'in **E. Durkheim**'dan çok etkilenmiş olmasından hareketle Darülfünun'da bir pozitivizm etkisinden söz etmek mümkün gibi görünüyorsa da, bu etkinin önemli bir düzeyde olmadığı açıktır. Ayrıca genel olarak pozitivistler arasında gösterilmekle birlikte Durkheim'ın tam bir pozitivist olmadığı da dikkate alınmak zorundadır.

Erken Cumhuriyet döneminin pozitivist olarak nitelendirilebilecek tek siması, Darülfünun Edebiyat Fakültesi mantık müderrisi **Halil Nimetullah Bey**'dir. Halil Nimetullah Bey, 1930 ve 1931 yıllarında bazı dergilerde pozitivizmi tanıtan birkaç yazı yayımlamışsa da bu yazıların etkili olduğunu söyleyebilmek imkânsızdır.

Osmanlı dönemi dahil olmak üzere, 1952 yılına kadar Türkiye'de **Auguste Comte**'un hiçbir eseri Türkçeye çevrilmemiştir. Filozofun *Le Catéchisme Positiviste* (1852) adlı eseri bu geç tarihte (yani kitabın birinci baskısından yüz yıl sonra) Milli Eğitim Bakanlığı'nın *Dünya Edebiyatı'ndan Tercümeler; Fransız Klasikleri* serisinden yayımlanmıştır. *Pozitivizmin İlmihali* adındaki kitap, çevirmeni **Peyami Erman**'ın eleştirel bir önsözüyle çıkmıştır. 1952'den günümüze kadar da Auguste Comte'un başka bir eseri dilimize çevrilmemiştir.

Erken Cumhuriyet dönemi pozitivist yayınlar bakımından çok zayıf olmakla birlikte, yeni bilimsel düşünce ve metotların açıklanması ve yayılması bakımından hiç de sönük değildir. Darülfünun Fen Fakültesi dekanı matematikçi **Hüsnü Hamid** (Sayman), Darülfünun'da fizik (elektrik) müderrisi, Mühendis Mektebi'nin eski müdürü **Mehmet Refik (Fenmen)** ve Mühendis Mektebi'nde matematik müderrisi **Kerim Erim** Beyler, 1920'li yıllar boyunca, Einstein'ın özel ve genel görelilik kuramını tanıtan çok sayıda yayın yapmışlardır. Gerek akademik, gerekse popüler düzeyde yayınlarla ve konferanslarla yeni bilimsel gelişmeleri, metotları ve düşünceleri anlatmışlardır. Hatta Kerim Erim Bey, 1930 yılında Einstein ile özel bir

söyleşi yapmayı da başarmış ve bu söyleşisini daha sonra *Mühendis Mektebi Mecmuası*'nda yayımlamıştır.

Bu çalışmalar gelişmekte olan yeni bilim anlayışının kavranması ve benimsenmesinde çok etkili olmuştur.

Atatürk, hiç kuşku yok ki, gençliği ve askeri okullardaki eğitimi sırasında pozitivizmden etkilenmişti. Cumhuriyeti kuran kadroların mesleki ve yüksek eğitimlerini yaptıkları yıllar, Osmanlı döneminde pozitivizmin etkisinin en yüksek olduğu yıllardır. Dolayısıyla bu kuşak bilimi esas alma, gözlem ve deneye önem verme ve toplumsal ilerleme fikrine sahip olma doğrultusundaki temel eğilimlerini pozitivizm etkisiyle kazanmışlardır. Ama hemen hepsi pozitivizme eleştirel yaklaşmış ve onun esasları konusunda seçici davranmışlardır.

Atatürk'ün pozitivist olduğu iddiası tamamen bir galat-ı meşhurdan (herkesin doğru sandığı yanlış) ibarettir. Atatürk yukarıda belirtmeye çalıştığımız pozitivist esaslardan hangilerini savunmuştur? Sadece ülkeyi bilimle yönetme ilkesini. Ancak bu ilke tek başına pozitivist bir ilke değildir. Nitekim Atatürk bu ilkeyi bir realist olarak benimsemiştir. Ne ülkenin bilimle yönetilmesi, ne de ilerleme taraftarlığı sadece pozitivist ilkeler değillerdir.

Öte yandan Atatürk'ün TBMM'de yaptığı bir konuşmada Auguste Comte'u eleştirdiğini ve düşüncelerini çok aşırı bir noktaya götürdüğünü söylediğini biliyoruz. Kaldı ki, hemen her şeyi devrimlerle yapan bir liderin, devrimlere karşı bir ideolojinin taraftarı olduğu nasıl söylenebilir? "Ben manevi miras olarak hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış düstur bırakmıyorum" derken kastettiği şey nedir? Atatürk pozitivist değil, realist bir liderdir.

Sonuç olarak, Türkiye'de pozitivizm Osmanlı Devleti'nin özellikle son çeyrek asrında etkili olmuş bir ideolojidir. Bu nedenle günümüzde bir düşünceyi pozitivist olmakla eleştiren bir kimsenin, o düşüncenin gerçekten pozitivist olduğunu göstermesi gerekir. Oy-

sa bugün böyle bir tutum izlenmemekte ve pozitivizm sadece bir günah keçisi gibi kullanılmaktadır. Bu yüzden günümüzde hâlâ "pozitivizmden arınma" söylemleri ve pozitivizmi bütün günahların kaynağı görme tutumları, eğer bilgisizlik sonucu değilse, bilinçle yapılan bir aldatmaca anlamını taşımaktadır. Bilime doğrudan saldırı düzenleyemeyen dinci, metafizikçi ve postmodern yazarlar, eskimiş bir ideolojiyi yok etme sözde girişimleriyle gerçekte bilimi hedef almaktadırlar. Bunu yaparken de (elbette pozitivizm ile realizmin bazı ortak özellikleri olmasından da yararlanarak örneğin her ikisinin de gözlem ve deneye çok önem vermesi gibi) pozitivizmi bir araç olarak kullanmaktadırlar.

İşte ülkemizde pozitivizmin gölgesinin gerçek varlığından büyük olmasının sebebi budur.

Bilim, Cumhuriyet ve Demokrasi

Demokrasi insanlar arasındaki eşitliklerle ilgilidir. Demokrasi gerçek ve ideal anlamıyla eşitler arasında çalışabilen bir rejimdir.

Son zamanlarda, cumhuriyetin karşı karşıya bulunduğu büyük tehlikeyi hatırlatanları demokrasi karşıtlığıyla suçlamak adeta moda haline geldi. Acaba bugün cumhuriyeti savunmanın temel bir görev olduğunu söyleyenler, bu tutumlarıyla demokrasiyi gözden çıkarmış mı oluyorlar?

Cumhuriyet, egemenliğin ulusta olduğu ve ulusun bu egemenliğini seçilmiş temsilcileri aracılığıyla sağladığı yönetim sistemidir.

Cumhuriyet rejimi meşruiyetini ve referanslarını bir bütün olarak ulusun çıkarlarını yansıtan ulusal iradeden alır. Onu krallıklardan, monarşilerden, meşruti yönetimlerden, din devletlerinden ya da her türlü diktatörlüklerden ayıran temel fark budur.

Demokrasi ise insanlar arasındaki eşitliklerle ilgilidir. Demokrasi gerçek ve ideal anlamıyla eşitler arasında çalışabilen bir rejimdir. Üstelik sadece hak eşitliği içindeki bireyler arasında değil, fakat aynı zamanda mülkiyet veya sosyal statü ve hatta bilgi eşitliğine de sahip bireyler arasında. Fakat bu düzeylerdeki eşitlikler bir süreç sorunudur ve biz henüz tam demokrasiye giden sürecin aşağı basamaklarından birinde bulunuyoruz.

Cumhuriyet ve demokrasi kavramlarını bu şekilde belirlediğimizde, cumhuriyet ve demokrasi arasındaki koparılamaz, kaçınılamaz ve zorunlu bağ da kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

Bazı kimselerin ileri sürmüş olduğu fikirlerin aksine, demok-

rasi içermeyen bir cumhuriyet rejimi asla olamaz, böyle bir durum cumhuriyet kavramının varlığıyla çelişir. Çünkü egemenliğin kaynağının tanrı, bir monark veya padişah değil de ulusun kendisinin olduğu fikrinin kabulü, ulusal iradeyi oluşturacak hak eşitliğine sahip bireylerin kabulü fikrini zorunlu kılmaktadır.

Diğer yandan cumhuriyet temeline dayalı olmayan bir demokrasinin varlığı ve gelişmesi de olanaksızdır. Çünkü monarşik, meşruti vb. ortamlarda yeşerebilecek bir demokrasi, her zaman varoluşuna zıt egemen kuvvet ve sistemler tarafından engellenme durumuyla karşı karşıya kalacaktır. 1923'te ülkemizde cumhuriyet ilan edildiğinde, atılmış olan sadece bir ilk adımdı. Ne cumhuriyeti, ne de demokrasiyi yükseltecek siyasal ve sosyal kuvvetler henüz toplumumuzda yeterince ortaya çıkmamıştı.

Cumhuriyet de, demokrasi de, yaşayabilmek ve gelişebilmek için özgür ve bilinçli insanlara gereksinim duyar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkemizde okuma yazma bilenlerin oranı sadece %10 civarındaydı. Kadınlar arasında ise bu oran %1 idi. Kadınlar hemen tümüyle sosyal yaşamın ve çalışma yaşamının dışındaydı. Sanayileşme ve mesleklerde uzmanlaşma yok denecek kadar zayıftı. Cumhuriyet'in kurucuları sanayileşmeye ve halkın hızla eğitilmesine büyük bir önem verdiler. Bazıları, 1928 harf inkılabının bir günde ulusu okur yazar olmaktan çıkardığını ileri sürmektedirler. Oysa harf inkılabı gerçekte, bütün bir milleti birkaç ayda öğrenilebilen bir alfabe ile okur yazar durumuna getirmeye yönelik büyük bir demokratik girişimdir. Harf inkılabı, çıkarlarını nasıl savunacağını bilemeyen insanları bilinçli yurttaşlar haline dönüştürme amacıyla yapılmıştır ve ülkemizdeki demokrasinin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur.

Kadınların sosyal yaşamda ve eğitim yaşamında erkeklerle aynı haklara ve statülere kavuşturulması girişimleri de bu niteliktedir. Kadınları özgür ve erkekleriyle aynı haklara sahip olmayan bir ül-

kede ne cumhuriyet, ne de demokrasi varlığını sürdürebilir. Bu nedenle 1926'da Medeni Kanun'un kabulü, kadın haklarıyla ilgili ve diğer kısımlarıyla büyük bir demokrasi hamlesidir. Cumhuriyet'in kurucuları, cumhuriyeti de, demokrasiyi de koruyacak ve yaşatacak güçleri çok kısa sayılabilecek bir süre içinde yaratma çabası içinde olmuşlardır.

Onların bu doğrultudaki en önemli ve yaşamsal girişimlerinden biri de bilimi ve aydınlanmayı topluma yaymak ve büyük çoğunluğu hurafeler dünyasında yaşayan halkı her araç ve yöntemle aydınlatmaya çalışmak olmuştur.

Bugün onların bu kıymetli çabalarının ürünlerini görebiliyoruz. Eğer gördüklerimiz yeterli değilse, bu eksikliğin kaynağı onlarda değil, daha sonraki 60 yılda özgür, eğitimli, bilinçli ve bilimsel zihniyetle donanmış nesillerin yetişmesini türlü nedenlerle engellemiş olanlarda aranmalıdır.

Ne cumhuriyetsiz demokrasi, ne de demokrasisiz cumhuriyet olabilir. Her ikisini yükseltmenin yolu da bilimsel düşüncenin ülke çapında yaygınlaştırılmasından geçer. Cumhuriyete sahip çıkmayı demokrasiye tehdit olarak görenler, demokrasiye en büyük tehdidin insanı kul mertebesine indirgeyen ideolojilerden kaynaklandığını görmeye çalışmalıdırlar. Ülkemizde cumhuriyetin de demokrasinin de temel ve nihai garantisi, bilimle tanışmış, bilimsel düşünebilme becerisini edinmiş ve bu nedenle de doğru kararlar verebilen, gerek kişisel çıkarlarının, gerekse ulusal çıkarlarının nereden geçtiğini kavrayabilen aydınlanmış insanlardan oluşan bir ulusun yaratılmasındadır.

Cumhuriyetin Bulaşıcı Hastalıklara Karşı Büyük Zaferi ve Büyük Unutuş!

Kurtuluş Savaşı, büyük yoksunluklar içinde gerçekleşti. Askerler doğayla da savaşıyor, yeterli yiyecek, giyecek bulamıyordu.

Ama bütün bunlardan daha vahim bir şey vardı. Halk tıbbi olarak da hastaydı. Yoksulluk, savaşlar, göçler ve eğitimsizlik yüzünden salgın hastalıklar insanları kırıp geçiriyordu. Toplumun üçte ikisi, sıtma, verem, frengi, trahom gibi çeşitli hastalıkların pençesinde kıvranıyordu.

Cumhuriyet, sıtmalı, veremli, frengili insanlarla mı kurulacaktı?

Cumhuriyet'in sağlıklı toplum yaratmak için modern bilimin en son esaslarına dayanılarak yürüttüğü mücadele, uluslaşma sürecimizin de en büyük aşamalarından biridir.

Kurtuluş Savaşı'nın askeri, diplomatik ve siyasi başarılarının ardından Cumhuriyet ilan edildiğinde, Türkiye bağımsız ve güvenli bir ülke olarak geleceğini kendi elleriyle kurmaya hazırlanıyordu. Ancak bitmek bilmeyen savaşlar (Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı) yüzünden halk yoksul, bitkin ve eğitimsiz durumdaydı.

Kurtuluş Savaşı'na katılanların sadece düşmanla değil, doğayla da savaştığı ve askerlerin yeterince beslenemediği, birçoğunun giymek için nizami elbise ve ayakkabı bile bulamadığı bilinen gerçeklerdendir.

1923'te ülke nüfusunun yaklaşık 12 milyon olduğunu düşü-

nürsek, okur-yazar erkek nüfusunun sayısı sadece bir milyonun biraz üstündeydi. Okuryazar kadın sayısı ise 200 bini geçmiyordu.

Ama bütün bunlardan daha vahim bir şey vardı. Halk tıbbi olarak da hastaydı. Yoksulluk, savaşlar, göçler ve eğitimsizlik yüzünden salgın hastalıklar insanları kırıp geçiriyordu. Toplumun üçte ikisi, sıtma, verem, frengi, trahom gibi çeşitli hastalıkların pençesinde kıvranıyordu.

Cumhuriyet, sıtmalı, veremli, frengili insanlarla mı kurulacaktı?

Özellikle sıtma bütün ülkeyi kasıp kavuruyordu. 12 milyon nüfusun yarısından fazlası sıtmalıydı.[1] Bazı bölgelerde sıtmalı nüfus oranı %90'lara ulaşmıştı.[2] 1923 ve 1924 yıllarında Ankara'da hastalığın girmediği ev kalmamıştı.[3]

Bir milyon kadar da veremli vardı.[4] Nüfusun %5'i ise frengi hastasıydı. Sıhhiye Vekili Refik (Saydam) Bey 1924 yılında şunları söylüyordu: "Frengi memleketimizde zannedildiği kadar çok değildir. Memleketimizin nüfusuna nazaran ancak %5 nisbetinde frengi vardır. Bazı yerlerde bu nisbet %7'ye çıkabiliyorsa da, %1 olduğu yerler de çoktur."[5] (Çok büyük ölçekli salgın hastalıklar karşısındaki Refik Bey, frengi hastalığının %5 oranını doğal olarak küçümsemektedir.) 250 bin kadar da trahomlu hastanın bulunduğu tahmin ediliyordu.[6] Ayrıca sayıları yüz binlere varmasa da kızamık, kızıl, tifo, çiçek, difteri, lekeli humma gibi hastalıklara yakalanmış binlerce insan vardı.

---

(1) Dr. Nükhet Yürür Kutlay, "Refik Saydam'ın Sağlık Politikası ve Hıfzıssıhha Merkezi'nin Bu Politikadaki Yeri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* Sayı 4, İstanbul, 1998, s.191.

(2) Ekrem Kadri Unat, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi,* Cilt 12, Temmuz 1981, özel ek sayı, s.394.

(3) agm, s.394.

(4) Akile Gürsoy, "Sağlık, Gençlik, Güzellik", *Üç Kuşak Cumhuriyet,* Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.42.

(5) *Cumhuriyet* Gazetesi, 30 Mayıs 1924.

(6) Akile Gürsoy, adı geçen kitap bölümü. s.42.

Cumhuriyet'in başlangıcındaki sağlık tablosu buydu. Bu gerçeğin vahametini tümüyle kavramış olan Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in ilanından sekiz ay önce, 1 Mart 1923'te, TBMM'nin dördüncü toplanma yılını açış konuşmasında şunları söylüyordu:

"Sıtma hastalığının kökünden yok edilmesi için yegâne çare olan (bataklık) kurutma ve arazi ıslahı meselesine, şehir ve köylerin sağlık koruma şartlarının ıslahına ve tamamlanmasına, doğal şartlar avdet eder etmez başlamak, nafıa ve sıhhiyemizin en kaçınılmaz ve mühim icraatlarından biri olacaktır. Frengi mücadelesi her yerde bilinen faaliyetiyle devam etmektedir.

Tahripkâr hastalıklarımızdan şüphesiz başlıcası olan verem hastalığına karşı şimdiye kadar hal ve şartların tatbikine izin ve imkân vermediği tedbirlere başlangıç olmak üzere İstanbul'da veremliler tedavihanesi açmak ve bu suretle yeni ve pek lüzumlu bir mücadelenin ilk temel taşını koymak tasarlanmıştır."(7)

Cumhuriyet hükümetleri bulaşıcı hastalıkları kısa zamanda yok etmek üzere çok cepheli bir sağlık seferberliği başlattılar. Bu seferberliğin sekiz cephesi vardı: 1- Uzman yetiştirme, 2- kurumsallaşma (hastane, dispanser açma vb.) 3- hastalık taraması düzenleme, 4- teşhis ve tedavi, 5- ilaç tedariki ve üretimi, 6- koruyucu önlemler alma, 7- bulaşıcı hastalıklara karşı halkı çeşitli araçlarla eğitme, 8- idari organizasyon.

Son derece kısıtlı maddi ve mali koşullara rağmen, hızla yeterli sayıda deneyimli uzman yetiştirmek için yurtdışına doktorlar gönderildi, yurdun her yöresinde sıtma ve verem savaş dernekleri ve dispanserleri kuruldu, halk içinde hastalık taraması yapıldı ve mücadelede öncelik verilmesi gereken bölgeler tespit edildi.

Yeterli miktarda kinin sağlanmaya çalışıldı ve kinin ile BCG aşısının yerli üretimi yapıldı. Bazı salgın hastalıklar daha başlangıç aşa-

---

(7) Aktaran Ekrem Kadri Unat, agm, s.385.

masında durduruldu (örneğin 1929 yılında Suriye'de çiçek hastalığı salgını çıktığında ve yurdumuzda da buradan kaynaklanan vakalar görülmeye başladığında, 1 Ağustos 1929-30 Haziran 1931 tarihleri arasında Mardin, Gaziantep, Cebelibereket,[8] Diyarbakır, Mersin, Siirt, Elazığ, Maraş, Malatya, Urfa ve Adana vilayetlerinde 1.215.839 kişi aşılanmış ve salgının çıkması önlenmiştir.)[9]

Doktorlara ve sağlık memurlarına sıtma kursları verildi. Vilayetlerde sıtma mücadele heyetleri oluşturuldu.

Sıtma mücadelesi heyetleri bir uzman başkanın yönetimindedir ve başında bir mücadele doktoru bulunan 4-9 şubeden oluşmaktadır. Mücadele başkanının bulunduğu yerde bir şefin yönetiminde bir laboratuvar kurulmuştur. Her şube 4-5 daireye ayrılmıştır ve bunların her birinin başında da özel şekilde yetiştirilmiş sağlık memurları bulunmaktadır. Her sağlık memurunun bölgesine 8-15 köy düşmektedir.

Ağır sıtmalı hastaların yatırılıp tedavi edilmesi için 5-10 yataklı sıtma dispanserleri açılmıştır. Her bölgeye de bir hizmet otomobili verilmiştir.

Ayrıca sıtma mücadele heyetleri, bir yandan Nisan ve Kasım aylarında bölgelerindeki insanları genel muayeneden geçirerek, dalak ve kan tetkikleri sonucunda sıtmalı bulunanları tedavi altına alırlarken, diğer yandan da bataklıkları kurutmaya çalışmışlardır.[10]

Halka hastalıklardan korunma yollarını göstermek amacıyla her türlü araçla bilgi verme yoluna gidilmiştir. Hastalığın hangi yollar-

---

(8) Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde, bugünkü Adana, Hatay ve Gaziantep vilayetlerinin bazı topraklarından oluşan vilayetin adı. 1933'te ikiye bölünerek Adana ve Gaziantep'e bağlandı. Hatay'ın Türkiye'ye dahil olmasından sonra da, Adana'ya bağlanmış olan iki kazası Hatay'a verildi.

(9) Ekrem Kadri Unat, agm, s. 389.

(10) agm, s.394.

dan ve nasıl bulaştığını gösteren ve halka parasız olarak gösterilen filmler yapılmış ve gezici film gösterme ekipleri oluşturulmuştur.[11]

Bu büyük sağlık seferberliği 10 yıl içinde büyük başarılar kazanmıştır. Ülkedeki sıtmalı hasta oranı 1930'lu yıllarda %11'e düşürülmüştür.[12] Genel olarak bulaşıcı hastalıkların etkisi, kabul edilebilir sınırlar içerisine çekilmiştir.

Bütün bu mücadele ve elde edilen büyük başarı, inanılması güçtür ama, sayıları bini bulmayan doktorların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı tarihinde Türkiye'de 554 doktor, 69 eczacı, 560 sağlık memuru, 136 ebe ve 4 hemşire bulunuyordu.[13]

Bu büyük başarının sırrı, elbette, elinde tuttuğu meşale bilim olan bir liderin öncülüğündeki genç ve inançlı bir topluluğun, liderine, ülkesine, bilime ve geleceğine olan yüksek inancında yatıyordu.

Bu topluluk, büyük zorluklar içeren ve fedakârlıklar gerektiren mücadelesinde sadece mikroplara karşı değil, eğitim olanağını bulamadığı için hurafelere esir düşmüş insanların önyargılarına karşı da savaşmışlardır.

Belki de daha zor olan buydu. Çünkü hastalar şifayı kininde değil, muskada arıyordu. Hastalıkların kökeniyle ilgili hurafelerin sayısı belirsizdi. Sıtmalı hastaları "iyileştirmek" için, hastalığın sebebi sayılan dalağın kesilip çıkartıldığı bile görülüyordu.

Bu nedenle tıbbi tedavinin uygulanabilmesi ve başarıya ulaşabilmesi için önce hastaların vücutlarındaki muskaların çıkartılması gerekti. Ancak ondan sonradır ki, hastalar iyileşmelerinin ilaçlardan kaynaklandığına inanmaya başladılar.

Bulaşıcı hastalıklara karşı Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu mücadele, ülkemizde bilim ile hurafe mücadelesinin ve bilimin hura-

---

(11) *Cumhuriyet* Gazetesi, 7 Ocak 1925.

(12) Akile Gürsoy, adı geçen kitap bölümü. s.43.

(13) Hilmi Erginöz, "Halk Sağlığı", Türkiye'de Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Ekrem Kadri Unat (Ed.), İst., 1988, s.180.

feye üstün gelmesinin öyküsüdür. Bu, gerçekte Cumhuriyet döneminde bilimin en büyük başarı öyküsüdür de.

Bu başarının etkisi, tıbbi ve sosyal kazançlarla sınırlı kalmamış, bilimle kitlesel ölçüde ilk kez yüz yüze gelmiş olan Türkiye halkında bilime ve modern tıbba güvenme yönünde etkileri bugüne kadar uzanan bir zihniyet değişimine de yol açmıştır.

Modern bilimin en son esaslarına dayanılarak yürütülmüş olan bu mücadele aynı zamanda uluslaşma sürecimizin de en büyük aşamalarından birini oluşturmuştur. Kurtuluş Savaşı'nda ülkesini savunmak için çarpışan askerlerimiz ne kadar ulusal kahramansa, bulaşıcı hastalıkları yenerek bir ulusu yok olmaktan kurtaran bu inançlı ve fedakâr doktorlar, eczacılar, sağlık memurları, ebeler ve hemşireler de o kadar kahramandır.

Bir ulusu ulus yapan şeylerin başında, o ulusun kahramanlarını bilmesi ve onları onurlandırması gelir. Ama kimler bizim kahramanlarımız? Sadece bizim ülkemizde değil, dünya tarihinde de önemli bir yeri olan bu tıbbi ve sosyal mücadele ve başarı öyküsünün ne romanı yazılmış, ne de oyunu sahnelenmiş ve filmi yapılmıştır. Tıp tarihinin bir konusu olarak yapılan sınırlı çalışmalar bir yana, halka bu mücadelenin bilgisi dahi sunulmamıştır.

Çok geç kalmış da olsak, bu büyük mücadelenin kahramanlarını ve öyküsünü ulusumuza tanıtmamız ve anlatmamız gerekiyor. Çünkü belki ancak o zaman gerçekten bir ulus olabileceğiz.

Cumhuriyet Önce Çocukları Kurtardı

Cumhuriyet, yaşamına, çocuklarını ölümün pençesinden çekip kurtararak başladı. Anadolu şehirlerinde doğum evleri ilk defa Cumhuriyet'le kurulmuştur.

Yunus Nadi Bey, 23 Ağustos 1924 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin "Sıhhat Mücahedesi (Savaşı) " başlıklı başyazısında şunları söylüyordu;

"... Himaye-i Etfal Cemiyeti kâtib-i umumisi Doktor Fuat Bey'in tetkikatında görülmüş olduğu üzere, Türkiye'de doğan çocukların muhakkak surette yarıdan fazlası, bir ile bir buçuk yaşları arasında ölüyor. Cehaletin ve sefaletin her gün artan bir surette meydan verdiği felaketler buna dahil değildir. Hepsini bir araya toplayarak hakiki bir istatistik vücuda getirilmek üzere çocuk kelimesinin istiab ettiği (kapsadığı) senelerdeki ölümlerin miktarının mutlaka yüzde yetmişi geçtiğini görürüz. Acaba bir memleket için bundan daha büyük ne felaket olabilir?..."

Kırklareli Mebusu Dr. Fuat Bey de, TBMM'nin 1925 yılı II. Dönemi 73. toplantısında yaptığı konuşmada, %70'e varan çocuk ölüm oranının düşürülmesini ve sağlıklı gebelik ve doğum koşullarının yaratılmasını talep ediyordu.[1]

1923-1925 yıllarında Türkiye'de yaşayan ve Türk tıbbını inceleyen ABD'li denizci doktor **C.W.G. Bunker,** Washington'da Bah-

(1) Meliha Özpekcan, "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası (1923-1933)", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (Ed. Prof. Dr. Nil Sarı), Sayı 8, İstanbul 2002, s.185.

riye Nezareti Tababet Şubesi tarafından yayımlanan *United States Naval Medical Bulletin* adlı derginin 2 Nisan 1927 tarihli 2. sayısında yer alan "Türkiye'de Tababet" başlıklı uzun makalesinde, Türkiye'de çocuklar arasındaki ölüm oranının yüksek olduğunu ve bu hususta oranın %40 tahmin edildiğini, koşullar istisnai olarak vahim ve fena olduğu takdirde kayıpların %80'e kadar çıktığını belirtiyordu.(2)

Ülkemizde Cumhuriyet'in ilk yıllarında çocuk yaşamı ve sağlığıyla ilgili tablo, işte böyle vahim bir felaketi yansıtıyordu. Öte yandan yetişkinlerin durumunun da iç açıcı olduğu söylenemezdi. Ülke nüfusunun büyük bir bölümü, sıtma, verem, frengi, trahom vb. gibi hastalıklardan kırılıyordu. Ancak çocuk ülkenin geleceğiydi ve çocuklarını yaşatamayan bir ulusun geleceğinden söz edilemezdi.

Bu bilinçle hareket eden Cumhuriyet hükümetleri, tüm ülkeyi tehdit eden her türlü bulaşıcı hastalıkla birlikte, çocuk ölümlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak da büyük bir mücadeleye giriştiler.

1925 yılında hazırlanan Sağlık Bakanlığı Çalışma Programı'nda öncelikle şunların yerine getirilmesi öngörülüyordu;

"Devlet sağlık örgütünü genişleterek köye kadar götürmek, sağlık personeli yetiştirmek, numune hastaneleri ile doğum evleri ve çocuk bakımevleri açmak, halk sağlığı bakımından önemli sıtma, verem, trahom, frengi, kuduz gibi hastalıklarla savaşmak ve sağlıkla ilgili kanunları yapmak, Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Okulu kurmak."(3)

Bu programın bir parçası olarak, yetişkinlerle birlikte çocukları bulaşıcı hastalıklardan korumak amacıyla yoğun bir aşı kam-

---

(2) "Türk Tababeti Hakkında Bir Amerikalı Tabibin Tetkikat ve Müşahedatı", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sayı 11-12, Teşrinisani (Kasım) 1928, Cilt 10, İstanbul, s.58.

(3) Doç. Dr. Hilmi Erginöz, "Halk Sağlığı", *Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi* (Ed. Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat), 1988, İstanbul, s.180.

panyası gerçekleştirildi ve bu kampanya sürekli hale getirildi. Ayrıca ülkenin çeşitli yörelerinde (Konya, Adana, Aydın, Ankara gibi) doğumevleri açıldı. İstanbul'da çocuk klinikleri kuruldu. Anadolu şehirlerinde doğumevleri ilk defa Cumhuriyet'le kurulmuştur.[4]

Doğum sırasındaki çocuk ölümlerinin önemli bir bölümü, doğumda bir ebenin bulunmamasından ve ebeveynlerin doğumla ilgili bilimsel ve hijyenik kurallardan habersiz olmasından kaynaklanıyordu. Genç Cumhuriyet yönetimi, doktor, eczacı, sağlık memuru, hemşire eğitimiyle birlikte ebe yetiştirilmesine ve ebelerin ülkenin her yöresinde görevlendirilmesine de büyük bir önem vermiştir. Cumhuriyet'in ilanı günlerinde ülkemizdeki diplomalı ebe sayısı 136 idi. 1927'de 347 olan ebe sayısı, 1930'da 700'ün üzerine çıkmıştır.[5] Ebeveynlerin sağlık bilgilerinin eksikliği, çocuk ölümlerinin en önemli nedenlerinden biri olarak görüldüğünden, halkı bu konuda bilinçlendirmek için gezici sağlık ekipleri her araçtan yararlanarak halka doğum ve sağlık bilgisi vermeye çalıştı. O sıralarda ülkemize henüz yeni girmiş olan sinema teknolojisi de, gezici film gösterme ekipleri oluşturularak bu amaç için kullanıldı.

Yoksulluk ve yoksulluktan kaynaklanan beslenme yetersizliği, çocuk ölümlerinin yüksek olmasının bir diğer nedenini oluşturuyordu. Hükümet ve Sağlık Bakanlığı örgütleri, yeni doğan ve küçük yaştaki çocukların gerekli gıdayı alabilmelerine yardımcı olmak amacıyla çocuklu ailelere çeşitli gıda yardımlarında bulundu. Bebek ve çocuk sağlığını korumak ve geliştirmek amacıyla kurulmuş bulunan Süt Damlası kurumları, ülkenin çeşitli yörelerinde çocuklara gıda yardımı yapılmasında önemli bir rol oynadılar. 1924 yılının ilk altı ayında sadece İstanbul'da, 1602 çocuğa 41.201 şişe taze süt, 429 pa-

---

(4) Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, "Doğum ve Kadın Hastalıkları Bilgisi", *Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, s.79-80.

(5) Meliha Özpekcan, adı geçen makale, s.218.

ket pirinç unu ve daha başka gıda yardımlarında bulunulmuştur. 1925 yılında gıda yardımı arttırılarak 17.401 çocuğa 85.886 şişe taze süt, 1638 paket pirinç unu vb. verilmiştir. Yiyecek yardımlarının miktarı her geçen yıl arttırılmıştır. Ayrıca Süt Damlası kurumları, çocukların doğumdan sonraki yaşamlarını ve gelişmelerini dikkatle takip etmiş, hasta çocukların hastalıklarının teşhisleri ve tedavileriyle yakından ilgilenmiştir. Öte yandan Süt Damlası, muhtaç durumdaki annelere sepet, beşik, çamaşır, kundak veriyor (ödünç olarak), loğusa annelere bakıyor ve bebeklere sıhhi bakım yollarını gösteren kurslar veriyordu.(6)

Modern bilimin en son gelişmeleri izlenerek ve onlara bağlı kalınarak yürütülen, planlı, inançlı, yöneticilerin ve sağlık personelinin yüksek fedakârlıklar içeren duygu ve davranışlarına dayalı, ulusun çocuklarını ve geleceğini kurtarma hedefli ve yüksek bir yurttaşlık bilinci taşıyan bu büyük sağlık mücadelesi, çok geçmeden yüksek sonuçlar vermiştir. 1930 yılı Mayıs ayı itibarıyla, Aydın, Bursa, Adana, Konya ve Ankara civarında yapılan araştırmalarda çocuk ölümlerinin %15.2'yi geçmediği saptanmıştır.(7)

Cumhuriyet'in yüksek orandaki çocuk ölümlerini, düşük düzeylere indirmekteki büyük başarısı, hiç şüphe yok ki, bütün davranışlarında bilimi ve halkın aydınlanmasını temel almasına dayanmaktadır. Bu başarı, aynı zamanda bilimin, geleneksel bir toplumun ulus ve yurttaşlar topluluğu haline dönüşmesindeki rolünü göstermesi bakımından da büyük bir önem taşımaktadır.

Cumhuriyet, yaşamına, öncelikle çocuklarını kimsesizliğin, çaresizliğin, cehaletin, hurafelere kurban gitmenin ve ölümün pençesinden çekip kurtararak başlamıştır.

---

(6) *Cumhuriyet* gazetesi, 30 Mart 1926, s.1-2.
(7) Meliha Özpekcan, adı geçen makale, s.218.

Bütün Ebeler Doğu Anadolu'ya

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizdeki çocuk ölümleri oranı çok yüksek bir düzeydeydi. Bu yıllarda doğan her iki çocuktan ancak biri yaşama devam edebiliyordu. Hatta özellikle doğu illeri olmak üzere bazı illerde çocuk ölümlerinin oranı %70'lere varıyordu. İşte bu koşullarda hükümet, tıp fakültesi, doktorlar ve ebeler çocukların sağlıklı ortamlarda doğmaları ve yaşamalarını sağlamak amacıyla olağanüstü bir mücadele yürüttüler ve kısa sürede önemli başarılar sağladılar. 24 Mayıs 1928 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki, "Kabile (ebe) Mektebinin Bu Sene Mezunları Şerefine Bir Ziyafet" üst başlıklı ve "Bu Sene Mezun Olacak Hanımlar Tamamen Vilayet-i Şarkiyeye (Doğu illerine) Gönderiliyorlar" alt başlıklı yazı da işte bu büyük sağlık mücadelesinden bir kesit sunmaktadır. (Yazıdan anlaşıldığı üzere 1928 mezunu genç ebelerin tamamı Doğu illerinde mecburi hizmete gönderilmektedir.)

Yazıda şunlar söylenmektedir; "Dün leyli (yatılı) kabile (ebe) yurdunda bu sene ikmal-i tahsil edecek (eğitimlerini tamamlayacak) 25 talebe şerefine, mektebin idaresi ve talebe tarafından bir öğle yemeği ziyafeti verilmiştir. Ziyafette heyet-i talimiye (öğretim heyeti) ile özel surette davet edilen Besim Ömer Paşa hazır bulunmuşlardır.

Yirmi gün sonra da Tıp Fakültesi Viladiye Seririyatı'nda (doğum kliniğinde) mezun talebenin şahadetname (diploma) tevzii (dağıtımı) merasimi yapılacaktır. Fakat bu merasim nihayet bir şekil-

den ibaret kalacaktır. Çünkü kabile hanımlara şahadetnameleri ancak üç sene hizmet mecburiyetlerini îfâdan (yerine getirdikten) sonra verilecektir. Bu sene mezun olacak hanımlar tamamen vilayet-i şarkiyeye verilecektir."

Genç Cumhuriyet Biliminin Yüz Akı: Veterinerlik

Cumhuriyetin ilk on yılındaki büyük hayvan sağlığı mücadelesi, yaklaşık 350 kişiden oluşan fedakâr ve ehliyetli veteriner kadrosunun çalışmalarıyla başarıya ulaştırıldı. 1923'ten önce hayvancılık ıslahı alanında hemen hiçbir şey yapılmadı. Damızlık hayvan yetiştirme kurumlarının hepsi 1923'ten sonra kuruldu. Merinos koyunu tamamen Cumhuriyet dönemi ürünüdür. Suni tohumlama 1926 yılında başladı.

Alman bilimci Dr. Gerlach 1932 yılında Viyana radyosunda yaptığı bir konuşmada şunları söyledi: "Türkiye Cumhuriyeti'nin medeniyet dünyasına yaptığı en büyük hizmet, sığır vebasını imha etmiş olmasıdır. Bunu şükranla anar ve bu millete minnetlerimizi sunarız."

1920'li yıllarda ülkemizdeki hayvan varlığı, sosyal ve ekonomik hayatımızın en önemli dayanağını oluşturuyordu. Sadece beslenme ve giyim olanakları yaratmaları bakımından değil, fakat aynı zamanda ulaşımda ve tarımda bir güç olarak kullanılmaları ve ihraç edilerek geçim aracı olmaları nedeniyle de genel hayatın başlıca dayanağı ve bu yüzden de halkın en önemli servet kaynağıydı.

Bu denli büyük ve temel önemine rağmen Cumhuriyet'in başlangıcındaki hayvan varlığımız çok büyük ölçekli bulaşıcı hastalıkların pençesinde kıvranıyordu. Özellikle sığır vebası, büyükbaş hayvan varlığını tehdit eden en büyük afet durumundaydı. Daha savaş sırasında ülkeyi sarmış bulunan bu korkunç salgının yarattığı kor-

ku ve endişeyi, İsmet (İnönü) Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanı olarak 17 Aralık 1921 tarihinde Bakanlar Kurulu'na çekmiş olduğu şu telgraf metninde çok açık olarak görebiliyoruz.

"Yaptığım incelemelere göre sığır vebası salgını Sivas'tan gelmiş ve orduyu tehlikeli bir surette istila eylemiştir. Milli Savunma'nın köylerde ne gibi tedbirler aldığını bilemiyorum. Ancak Sivas'tan itibaren bu salgının getirilip orduya bulaşmasına engel olmak Garp Cephesi'nin değil, İktisat Vekâleti'nin vazifesidir. İlgililerin vazifesini yapmadığından şikâyetçiyim. Şikâyetimi ve alınması gerekli tedbirleri Bakanlar Kurulu'nda görüşmenizi rica ederim. Orduyu sarmış afetin ne sonuçlar vereceğini tayin etme kudreti insanlık dahilinde değildir."

1922-1930 yıllarında ülkemizde 5774 köyde sığır vebası hastalığı görülmüştür. Ancak bu köylerin üçte birinden fazlası hastalığı hükümetten gizlemiştir. Türkiye'de 1924-1930 yılları arasında sığır vebasının gizlenme oranı %38'dir. Gizleme oranının yüksekliği, salgın düzeyinin ve sonuçlarının daha da yüksek ve yıkıcı olmasına yol açmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra bir yandan veteriner hekim yetiştirilmesine önem verilerek Baytar Yüksek Mektebi, Batı okulları düzeyinde bir duruma getirilmiş, diğer yandan da ciddi bir planlama ve mevcut veterinerlerin fedakârca çalışmaları ile hayvan hastalıklarına karşı mücadele başlatılmıştır.

1901'de İstanbul'da kurulmuş olan Bakteriyolojihane-i Baytariye'de sığır vebası serumu elde ediliyordu. Bakteriyolojihane daha sonra araştırma ve aşı, serum ve biyolojik madde üretmek amacıyla 1914'te Pendik'e nakledildi ve burada Pendik Seroloji Enstitüsü açıldı. Cumhuriyet döneminde bu enstitüde üretilen sığır vebası serumunun yeterli olmaması üzerine Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de yeni serum üretme merkezleri kuruldu.

Osmanlı Devleti döneminde 1893'te ilk yönetmelik olan Zabı-

ta-i Hayvaniyye Talimatnamesi ve 1913'te de ilk kanun olan Geçici Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Kanunu çıkartılmıştı. Ancak bunlar hem ülke gerçeklerine uymuyor, hem de hayvan hareketlerini kontrol etmeye yönelik maddeler içermiyordu.

1928 yılında çıkarılan Hayvanların Sağlık Zabıtası Kanunu, ülkenin tüm ihtiyaçlarına karşılık gelen gerçek anlamda bir kanundu. Bu kanun veterinerlerin hastalıkla mücadelesinin başarıya ulaşmasında büyük bir rol oynamıştır.

1923'ten önce hayvancılık ıslahı alanında hemen hiçbir şey yapılmış değildir. Damızlık hayvan yetiştirme kurumlarının hepsi 1923'ten sonra oluşturulmuştur. Karacabey Harası 1924'te, Sultansuyu Harası 1929'da, Çifteler Harası 1934'te kuruldu. Çukurova Harası Osmanlı Devleti döneminde ordunun at ihtiyacını karşılamak için 1896'da kurulmuş bir çiftlikti. 1929'dan itibaren yüksek verimli at, sığır ve koyun yetiştiriciliği yapılan bir hara haline getirildi. 1934'te Konya Harası kuruldu. Merinos koyunu tamamen Cumhuriyet dönemi ürünüdür. Hayvan ırklarının ıslahında en önemli araç olan suni tohumlama ülkemizde ilk defa 1926 yılında başlamıştır.

1918'de ülke hizmetinde 176 veteriner bulunuyordu. Bu veterinerlerin bir kısmı kurtuluş savaşında yitirildi. Bu nedenle savaştan sonra aktif durumdaki veteriner sayısı daha da azalmıştı. 1923-1933 arasında Baytar Yüksek Mektebi'nden 231 öğrenci mezun oldu. İşte Cumhuriyet'in ilk on yılındaki büyük hayvan sağlığı mücadelesi, yaklaşık 350 kişiden oluşan bu fedakar ve ehliyetli veteriner kadrosunun çalışmalarıyla yürütüldü ve başarıya ulaştırıldı.

On yıl süren mücadelede bir milyondan fazla sığırın hastalandığı saptanmış, bunların 100 bin kadarı ölmüş ya da öldürülmüş, 900 bin sığıra da serum verilerek kurtarılmıştır. Ayrıca kelebek hastalığı denilen ve küçükbaş hayvanlarda görülen çok yaygın bir hastalık da, baytar Mehmet Halit Bey'in geliştirdiği bir serum sayesinde önlenmiştir. Yüz binlerce hayvanın ölümüne yol açan bu hastalık, bu

serum sayesinde 24 saat içinde iyileştirilmeye başlanmıştır. Yunus Nadi Bey, *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı bir yazıda Mehmet Halit Bey'in bu keşfinin ekonomiye katkısının yıllık 15-20 milyon lira değerinde olduğunu söylemektedir ki, bu o günün ölçüleri içinde son derecede yüksek bir meblağdır.

Veteriner Süreyya Tahsin (Aygün) Bey de sığır vebasına ve şarbona karşı iki aşı geliştirmeyi başarmıştır. Alman bilimci Dr. Ostertag, Süreyya Tahsin Aygün ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

"Süreyya Aygün bilim tarihinde pek ender olmak üzere iki büyük keşfe muvaffak olmuştur. Birincisi sığır vebası savaşında uygulanan ve uzun zaman dayanabilen koruyucu aşıyı hazırlamış olması, ikincisi de şarbona karşı tehlikesiz ve etkili ve tüm hayvan türlerine uygulanabilen aşı metodunu bulmuş olmasıdır."

Genç Cumhuriyetin veterinerleri, hastalıklarla savaş sırasında sadece tıbbi problemlerle uğraşmamışlar, halkın önyargıları, batıl inançları ve kendilerine karşı direnmeleriyle de savaşmışlardır. Halkın hastalıklı hayvanlarını gizlemesinin çeşitli nedenleri vardı. Öncelikle hayvanlarının itlaf edilecek olmasından korkuyorlardı. Karantina altına alınmaları bile onlar için bir yıkım demekti. Çünkü karantina uygulaması, yaylaya çıkılmasını önlüyordu. Ayrıca hastalık sebebiyle ilgili olarak hurafe niteliğindeki inanışlar da hastalıklı hayvan sahiplerinin veterinere olumlu yaklaşmasını ve yardımcı olmasını önlüyordu.

İşte az sayıdaki veterinerler, yardımcılarıyla birlikte bu tutumların üstesinden gelmek için de büyük bir fedakârlık gösterdiler. Son derecede akılcı ve bilimsel bir planlama ve kahramanca diyebileceğimiz görkemli bir mücadelenin sonucunda, ülkemiz için büyük bir afet niteliğindeki sığır vebası 1932 yılında kesinlikle ortadan kaldırıldı.

Alman bilimci Dr. Gerlach 1932 yılında Viyana radyosunda yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir: "Türkiye Cumhuriyeti'nin medeniyet dünyasına yaptığı en büyük hizmet, sığır vebasını imha

etmiş olmasıdır. Bunu şükranla anar ve bu millete minnetlerimizi sunarız."

Veteriner hekimliği alanında erken cumhuriyet döneminde iki veterinerlik dergisi birden yayımlanıyordu. *Baytari Mecmua* ve *Askeri Tıbb-ı Baytari Mecmuası*. *Baytari Mecmua*'da toplam 669, *Askeri Tıbb-ı Baytari Mecmuası*'nda ise toplam 1891 bilimsel makale yayımlanmıştır. (Toplam 2560 makale.) Yurtdışında görev yapan ilk Türk bilim insanı da bir veterinerdir. Askeri veteriner doktor İlyas Bey, 1926 yılında Estonya'da Dorpat Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır.

Veteriner hekimlik, genç Cumhuriyet biliminin yüz akıdır.

Yararlanılan Kaynaklar:

(1) Dinçer, Ferruh, "Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılında Veteriner Hekimliğinin Bilimsel Bilançosu", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Bilim (Bilanço 1923-1998) Ulusal Toplantısı,* I. Kitap, I. Cilt, Ankara, Eylül 1999.

(2) Erk, Nihal-Akkerman, Naki Cevat, *Türkiye'de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi,* Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 242, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.

(3) Erk, Nihal, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk 50 Yılında (1923-1973) Veteriner Hekimlik Öğretiminin Gösterdiği Gelişmeler,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973.

(4) Ulaş, *Hanefi, Pendik Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsü: 56. Yıl (1914-1970),* İstanbul, 1970.

(5) 18 Nisan 1925, 20 Mart 1925 ve 13 Nisan 1926 tarihli *Cumhuriyet* gazeteleri.

Cumhuriyetin Modern Ziraat Hamlesi

"Kılıç ile fütuhat yapanlar, saban ile fütuhat yapanlara mağlup olmaya ve netice olarak mevkilerini terk etmeye mecburdurlar."
K. ATATÜRK, 17 Şubat 1923

Cumhuriyet'in kuruluşu ile, geri bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin kısa sürede modern bir tarım ülkesi haline getirilmesi amacıyla büyük bir girişim başlatılmıştı. Yurtdışına ziraat eğitimi görmeleri amacıyla öğrenci gönderilmesi ve Avrupa'dan uzman ziraatçıların getirtilmesi, bu konudaki ilk adımları oluşturuyordu. Hem birçok yörede tarım topraklarını sular altında bırakmasını engellemek, hem de sulamada gereği gibi yararlanmak amacıyla nehirlerin ıslahı, diğer önemli çalışma konularından biriydi.1926 yılında Türkiye'nin dört bölgesinde tohum ıslah istasyonları açıldı. Bu istasyonlarda yabancı uzmanlar da yer alıyordu. 1927 yılında Başvekâlet Merkez İstatistik Umum Müdürlüğü, dokuz bölge üzerinden tarım sayımı yaptırttı. Tüm çabalar ülkenin tarım kaynaklarının ve güçlerinin önce saptanması, sonra da bunların hızla ve en son tekniklerle yönetilmesi hedefine yönelikti.

Cumhuriyet hükümeti, hemen her alanda başvurduğu bir yöntem olarak, Türkiye ziraatının modernleştirilmesi girişiminin başlangıç adımlarından biri olarak Avrupa'dan ziraat uzmanları getirtti ve onlara ülkenin zirai durumunu yerinde incelettirerek rapor hazırlattı.

Ziraat Vekâleti tarafından Almanya'dan getirtilen uzmanlardan Smith ve Oldenburg, 1927 yılında Anadolu'da uzun bir seyahat yaptıktan sonra raporlarını hazırladılar. Smith üç yıl önce de Türkiye'ye gelerek zirai incelemelerde bulunmuş ve Ziraat Vekâleti'ne ziraat usullerinin ıslahı hakkında rapor vermişti.

Smith, Ziraat Vekâleti şube müdürlerinden Nihat Basri Bey de yanında bulunduğu halde, Ankara'dan hareket ederek Eskişehir, Adana, Konya, Afyonkarahisar, Isparta, Denizli, Aydın, İzmir ve havalisinde incelemelerde bulunduktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da kendisiyle görüşen *Cumhuriyet* gazetesinin bir muharririne yaptığı açıklamalar, gazetenin 5 Ağustos 1927 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Smith'in görüşlerinden bazıları şöyledir:

"Adana civarında hayvan mahsulü iyi ise de pamuk kısmen iyi ve kısmen de yağmura müntazır (bağlı) haldedir."

"Adana'da ziraat hayatında Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin feyzanı (taşması) bir tehlike teşkil etmektedir. Bu tehlikenin önüne geçmek lazımdır."

"Şurası nazar-ı dikkate alınmalıdır ki, Adana mıntıkası irva ve iska edildiği (suya doyurulduğu) takdirde bugünkü pamuk mahsulünün on mislini almak kâbildir. Tohum da ıslah edildiği takdirde Amerika pamuklarına rekabet etmek mümkün olur."

"Konya ovasında bir irva ve iska idaresi mevcuttur. Bu tesisat memlekete çok paraya mal olmakla beraber tam ve mükemmel değildir. Ana kanallar dolmakta ve küçükler de şekillerini kaybetmektedir. Bu sebeple her tarafa istenildiği kadar su sevk edilemediği gibi, verilen su ile yalnız yeraltı su seviyesi yükselmekte ve bir kısım arazi de bataklık haline gelmektedir. Bunun ıslahı pek büyük sermayeye bağlı ise de, bu havalinin selameti açısından ihmal etmemek lazımdır. Bu havalide şimendifer hattı güzergâhında çıplak birtakım dağlar vardır. Buradaki ziraattan umumiyetle iyi neticeler elde edi-

lemiyor. Çünkü toprağın altı fenadır... Bu civardaki bataklıklar kurutulacak olursa ziraat açısından iyi neticeler elde edilir."

"Denizli'de vali ve ziraat müdürü beyler nehir sularının tanzimi için mesai sarf etmekte iseler de, bu kafi değildir. Denizli'den itibaren İzmir'e doğru hep nehrin (Menderes'in) takip ettiği araziye tesadüf edilmektedir. Aydın'da ekilen pamuk mahsulü iyi bir haldedir."

"Demek istiyorum ki, Merkezi Anadolu'da hayvanat ve ziraatta büyük muvaffakiyetler elde etmek mümkün değildir. Çünkü burası Anadolu'nun kurak yerleridir. Fikrimce burası hayvan yetiştirmeye hasredilmeli, Menderes vadisi, Adana ve Konya havalisi de zirai hububata tahsis edilmelidir. Bu takdirde Merkezi Anadolu'da yün, deri, tiftik, et istihsalatı (üretimi) artacaktır. Diğer kısımlarda da harice ihraca yetecek derecede hububat yetiştirmek mümkün olacaktır. Merkezi Anadolu'da şimdilik memleketin yerli hayvanat cinslerinin ıslahıyla yetinilmelidir. Bununla beraber Merkezi Anadolu'nun ziraat nokta-i nazarından büsbütün ihmal edilmesini demek istemiyorum. Hariçten hububat ithal etmekten kurtarılması ve kamilen müstahsil (üretici) bir vaziyete sokulması lazım geldiğini izah etmek istiyorum."

Genç Cumhuriyet ve Radyo

Genç cumhuriyetin radyosu, Türk devriminin ve aydınlanmasının en önemli araçlarından biri olmuştur.

Cumhuriyetin kurucuları radyoya her zaman çok büyük bir önem verdiler. Bu yüzdendir ki, Türkiye radyo yayınlarına başlama bakımından dünyanın öncü ülkeleri arasındadır. Radyo vericilerinin kurulmasına 1926 yılında karar verilmiş, 1927 yılında da uzun dalga bandında yayın yapan iki verici İstanbul'da ve Ankara'da çalışmaya başlamıştır. Dünyada kamusal yayına ilk kez 1926 yılında BBC yayınları ile başlandığı düşünülürse, Cumhuriyet Türkiye'sinin radyoya ne kadar büyük bir önem vermiş olduğu da kolaylıkla anlaşılabilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki alıcı aygıt (radyo) sayılarının gelişimi yıllara göre şöyle olmuştur:

Yıllar	Alıcı Sayısı
1927	1178
1928	1536
1929	1680
1930	1518
1931	2942
1932	4000
1933	5935
1934	6930
1935	7600
1936	10.640

Alıcı sayısının dokuz yılda dokuz kat artmış olduğu görülmektedir. Ancak 1937 yılında Türkiye'de 1000 kişiye düşen radyo sayısı 1.4'tür. Bu oran oldukça düşük sayılır. Fakat pek çok radyonun kayıtsız ve ruhsatsız kullanılması nedeniyle 1000 kişiye düşen radyo sayısı gerçekte burada belirtilenden daha yükseklerde seyretmiştir. Ayrıca radyo yayınlarının toplumsal etkisi, toplu dinleme ortamlarının varlığı nedeniyle, radyo sayılarının düşündürttüğünden daha fazla olmuştur. Diğer taraftan, önemli konuşmalar olduğunda özel dinleme düzenekleri kurulabiliyordu. Örneğin Atatürk'ün 1 Kasım 1928'de Büyük Millet Meclisi'ni açarken yaptığı konuşma İstanbul Radyosu tarafından yayımlanmış ve Beyazıt ile Kadıköy meydanlarına yerleştirilen hoparlörlerle halkın bu konuşmayı dinlemesi sağlanmıştır.

Telsiz telefon (radyo) yayını izni başlangıçta hükümet tarafından TTTAŞ'a (Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi) verilmişti. Ama hükümetler bu şirkete maddi bakımlardan her zaman yardımcı oluyor ve şirketin yayınlarını da denetliyorlardı. Radyo yayıncılığının başlangıç yıllarında, Türk dili ve tarihiyle ilgili çalışmalar, yerli malları ve tutum haftasıyla ilgili olarak yöneticilerin yaptığı konuşmalar, önemli günlerde verilen söylevler yayımlanıyordu. Yabancı dil eğitimi ve müzik yayınları da bu dönem radyosunun en önemli etkinlikleri arasındadır. Ayrıca, radyo etkili bir eğitim aracı olarak kullanılmış ve radyo aracılığıyla köylülere modern tarım bilgileri verilmiş, çocuk ve anne sağlığı ve çocuk eğitimiyle ilgili programlar yapılmış, bulaşıcı hastalıklardan korunma bilgileri halka ulaştırılmaya çalışılmıştır. 1930'lu yıllarda gerek yöneticiler, gerekse halk tarafından radyoya verilen önem sürekli artış eğilimi göstermiştir. Atatürk, 1 Kasım 1935 tarihinde TBMM'ni açarken yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

"Ulusal kültür için pek lüzumlu olduğu gibi, uluslararası ilgi-

ler bakımından da yüksek değeri belli olan radyo işine önem vermeniz çok yerinde olur."

18 Ağustos 1936 yılında çıkarılan bir kararnameyle devlet, radyonun yönetimini TTTAŞ'tan devralmıştır. 1938 yılında Ankara'da iki yeni verici istasyonu kurulmuştur. Bu vericilerden 120 Kwh gücündeki uzun dalga vericisi, kurulduğu dönemde dünyada mevcut en güçlü ve Avrupa'da dinlenebilen vericilerden biri olmuştur. 20 kwh gücündeki kısa dalga vericisi ise yönsüz anten sistemiyle hem yurtiçine, hem de komşu ülkelere yayın yapmıştır.

Yeni ve güçlü bir radyo vericisinin kurulmasına, modern bir yayın stüdyosunun kurulması eşlik etmiş ve 1930'lu yılların sonlarından itibaren yayın programlarında da önemli gelişmeler sağlanmıştır. 1940'lı yılların başlarında eğitici konuşmalar çeşitlenmiş, bilimsel yenilikleri tanıtmayı hedefleyen "Büyük Fen ve Sanat Adamları", "Mühendislerimiz Konuşuyor", "Elektriği Tanıyalım ve Sevelim" başlıklı programlar yapılmıştır. "Mesleklerimiz Konuşuyor" adlı programda meslek seçimi konusunda aydınlatıcı bilgiler verilmiştir. Feridun Fazıl Tülbentçi'nin hazırladığı "Geçmişte Bugün" programı, ansiklopedik tarih bilgileri vermeyi hedefliyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın hazırladığı "Kitap Saati", dikkat çeken bir kitap tanıtım programıdır. Diğer taraftan Radyo Tiyatrosu bu dönemde altın yıllarını yaşamıştır. İlk düzenli çocuk programı olan "Radyo Çocuk Kulübü", köylülere yönelik olarak yapılan "Ziraat Takvimi Saati" gibi eğitici yayınların yanında, aileye, sağlığa ve yaşama ilişkin konuşmalar yapılmıştır. Dr. Galip Ataç'ın "Evin Saati" ve Dr. Celal Ertuğ'un "Pazar Sohbetleri", bu konuşma programlarının en önemlilerindendir. Ayrıca Şevket Süreyya Aydemir, Vâlâ Nureddin, Niyazi Berkes ve Mediha Berkes vb. gibi entelektüeller de radyoda "Bâtıl İtikatlar", "Nüfus Sorunu" vb. gibi meselelere değinen programlar yapmıştır.

Genç cumhuriyetin radyosu, Türk devriminin ve aydınlanmasının en önemli araçlarından birini oluşturmuştur.

Yararlanılan Kaynaklar:

1- Ahmet Dervişoğlu; "Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Elektrik-Elektronik Mühendisliğindeki Gelişmelerin Bilime ve Ülkenin Gelişimine Katkıları", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Bilim, "Bilanço 1923-1998" Ulusal Toplantısı*, Birinci Kitap, I. Cilt, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, Eylül, 1999.

2- Uygur Kocabaşoğlu; *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna (TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 442, Ankara, 1980.

3- Meltem Ahıska; *Radyonun Sihirli Kapısı, Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

4- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

Genç Cumhuriyet Bilimsel Araştırmacılığının Ana Ekseni: Klinik Tıp

Klinik tıp çalışmaları ve yayınları, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizdeki bilimsel çalışmaların ana eksenini oluşturmuştur.

Bilim ve tıp tarihçileri tarafından inceleme konusu olarak çok az ele alınmış olan klinik tıp çalışmaları, gerçekte ülkemiz bilim tarihinin hem en önemli, hem de en üretken bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Ülkemizdeki klinik tıp çalışmaları, diğer bilim dallarına göre hem kurumsallaşma bakımından daha eskidir, hem de daha çok bilim insanını istihdam etmiştir. Ayrıca gerek yeni bilimsel keşifler, gerekse yayınlar bakımından daha verimli olmuştur.

Bilimsel araştırmacılık formasyonunun oluşumunda ve bunun doğal bir sonucu olarak her türlü olgunun analizinde bilimsel bir zihniyete sahip olma yeteneğinin ülkemizdeki gelişiminde en büyük etkiyi de klinik tıp çalışmalarının ve bu alandaki öncü insanlarımızın yapmış olduğunu da söyleyebiliriz.

1923-1933 yılları arasında ülkemizde yapılmış olan klinik tıp araştırmalarından elde edilen çeşitli sonuçlar ve değerlendirmeler, çeşitli tıp dergilerinde ve bazı tıp kitaplarında yer almıştır. Bu dönemde sadece Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası'nda yayımanmış olan klinik tıp konulu orijinal araştırma yazılarının sayısı 381'dir. Bu yayınları yapan bilim insanlarının sayısı ise (7'si kadın bilimci olmak üzere) 160'dır.

Bu 160 bilim insanı içinde 1923-1933 yılları arasında *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası'* nda 10'dan fazla yazısı olanlar şunlardır:

İhsan Hilmi (Alantar, çocuk hastalıkları, 22 yazı), **Akif Şakir (Şakar**, çocuk cerrahisi ve ortopedi, 18 yazı), **Server Kamil (Tokgöz**, Hıfzıssıhha, 15 yazı), **Ziya Nuri (Birgi**, kulak-burun-boğaz, 14 yazı), **Osman Cevdet (Çubukçu,** fizik tedavi, 14 yazı), **Neşet Ömer (İrdelp**, iç hastalıkları, 12 yazı), **Akil Muhtar (Özden**, farmakodinami ve tedavi kliniği, 12 yazı.)

Klinik tıpla ilgili 1923-1933 yıllarında Darülfünun Tıp Fakültesi yayını olarak yayımlanmış kitap sayısı ise 74'tür. Bu dönemde üç veya daha fazla kitabı yayımlanmış olan bilim insanlarımız şunlardır;

Akil Muhtar (Özden, 10 kitap), **Fahrettin Kerim (Gökay**, sinir ve akıl hastalıkları, 5 kitap), **Nurettin Ali (Berkol**, anatomi, 4 kitap), **Server Kamil (Tokgöz**, Hıfzıssıhha, 4 kitap), **Tevfik Remzi (Kazancıgil**, doğum kliniği, 4 kitap), **C. Z. Önal** (doğum kliniği, 4 kitap), **Besim Ömer (Akalın**, doğum kliniği, 3 kitap), **Hulusi Behçet** (cilt hastalıkları ve frengi, 3 kitap.)

1923-1933 yıllarında, fizik, kimya, astronomi, matematik, zooloji, botanik, jeoloji gibi temel bilimlerde 23 bilim insanının 90 kadar orijinal araştırma yazısı yayımlamış olduğu göz önüne alındığında, aynı dönemde en az 455 yayın (çünkü biz sadece Darülfünun Tıp Fakültesi yayınlarını esas aldık) yapılmış olan klinik tıp araştırmalarının ülkemizdeki bilimsel araştırmacılığın ana ekseni olduğu görülebilmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar:

1- Sait Naderi-Gülten Dinç; "Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası (1916-1933) ve Dizini", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 12, İstanbul 2004.

2- *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları (1923-1973),* Cilt 2, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Yayını, Sermet Matbaası, İstanbul 1975.

3- Erdal İnönü-Osman Bahadır; *Türkiye'de Temel Bilimlerde İlk Araştırmacılar*, Büke Yayınları, 2007.

Galip Ata Bey ve Evrim Teorisi

Ülkemiz tarihinde, evrim teorisini savunan resmi olarak yayımlanmış ilk kitap, Galip Ata Bey'in 1931 yılında yayımlanan *Darwin* (Charles Darwin) adlı kitabıdır.

Evrim düşüncesinin ve teorisinin ülkemizdeki gelişim tarihine baktığımızda, bu düşüncenin ve teorinin gelişiminin, II. Meşrutiyet öncesinde, II. Meşrutiyet sonrasında ve Cumhuriyet döneminde farklı özellikler taşıdığını görüyoruz. II. Meşrutiyetten önce, başta Ahmed Mithat Efendi olmak üzere, birkaç kişinin popüler düzeydeki savunuları dışında, canlı varlıkların evrimi teorisinin bilimsel nitelikteki bir savunusuna rastlamıyoruz. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra bu konuda özgür bir açıklama ve tartışma ortamının doğduğunu ve konunun bilimsel kavramlarla ele alınmaya başladığını görüyoruz. Daha çok popüler dergiler çerçevesinde sürse de birçok entelektüel, evrim teorisini bilimsel temelleriyle anlamaya ve okuyucularına anlatmaya çalışmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde evrim teorisini savunan entelektüellerin, Lamarkizm ile Darwinizm arasında tam bir tercih yapmaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde, evrim konusunda II. Meşrutiyet dönemine göre daha az tartışma görüyoruz. Fakat Lamarkizm ile Darwinizm arasında kesin bir ayrıma gitmeme tutumu Cumhuriyet döneminde de büyük ölçüde devam etmiştir. Lamarkizmin tam olarak reddedilerek Darwinizmin savunulması tutumunun Cumhuriyet döneminde egemen hale gelmesi ancak 1940'larda gerçekleşmiştir.

Evrim teorisinin savunulması konusunda Cumhuriyet dönemini II. Meşrutiyet döneminden ayıran diğer iki önemli fark ise, birin-

cisi, evrim teorisi savunusunun önceki dönemden farklı olarak ortaöğrenim ders programlarına girmesi, ikincisi ise tarihimizde ilk kez, evrim teorisini savunan bir kitabın, Galip Ata Bey'in *Darwin* adlı kitabının, hükümet kararıyla resmi olarak yayımlanmasıdır. 53 sayfalık bu kitap, Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Dairesinin 30 Mart 1930 tarihli emriyle, 1931 yılında İstanbul Devlet Matbaası'nda 3000 adet basılmıştır.

Tıp doktoru ve tıp ve bilim tarihçisi olan Galip Ata (soyadı kanunundan sonra Ataç soyadını alan Galip Bey, Nurullah Ataç'ın ağabeyidir) Bey (1880-1947) kitabında Darwin'in hem yaşamöyküsünü çok ilginç anekdotlarla anlatmakta, hem de ana hatlarıyla onun teorisini açıklamaktadır. Galip Ata Bey, Darwin'in Beagle gemisiyle yaptığı geziye ve Darwin'in bu gezi sırasındaki gözlemlerine büyük bir yer ve önem vermektedir. Galip Ata Bey, "Darwin yalnız doğa bilimlerinde değil, sosyolojide de hâkim olan tekamül kanununu bu seyahat esnasında gözlemlediği hadiselerden anlamış ve âleme anlatmıştır" (s.10) dedikten sonra "Fakat o kanunu anlamak ile anlatmak arasında 20 sene müddet geçmiştir" sözlerini eklemektedir.

Galip Ata Bey, kitabının "Darwinizm" adlı 15 sayfalık bölümünde, evrim düşüncesinin ve teorisinin kısa bir tarihi geçmişini verdikten sonra, Darwin'in teorisinin daha öncekilerden büyük farkının, öncekilerin salt düşünsel önermeler olmalarına karşın onunkinin derin ve kapsamlı gözlemlere ve deneylere dayalı olmasından ileri geldiğini söyler.

Darwin'in, teorisine, yapay seçilim gözlemlerinin sonucunda, seçilimin doğada nasıl gerçekleşebileceğini ararken, aradığı mekanizmayı Malthus'un kitabında bularak ulaştığını belirten Galip Ata Bey, "bu suretle yaşayabilen fertler bir ayıklanmadan geçiyorlar, ayıklanmanın sonucunda ortama uyum sağlıyorlar. Uyum onları az çok değiştiriyor. Bu değişimden sürekli olarak yeni türler meydana çıkıyor" demektedir. (s.41)

Galip Ata Bey'in bu sözlerinde, Lamarkizmin açık bir etkisini görebiliyoruz. Nitekim bu etkiyi onun daha sonraki şu sözlerinde de zaten açık olarak bulabiliyoruz:

"Lamarck, bireyler ortama uyum sağlayarak yeni türler çıkarıyorlar demişti. Darwin ortama uyumu reddetmiyor, fakat bunu hayat mücadelesinin bir sonucu olarak görüyor. İkisinin arasındaki fark, görünüşteki kadar önemli değildir. Bir birey ortama göre şeklini değiştirebilir mi? Bu mesele Darwin'den beri çok önemli, çok derin tartışmalara sebep olmuştur. Lakin bu tartışmaları ayrıntılarıyla ele almak bu küçük kitabın işi değildir" dedikten sonra, Darwin'in bir mektubunda "Allah beni Lamarck'ın budalaca hatalarından, onun 'olgunlaşmaya eğilim' ve 'hayvanların sürekli iradeleri sonucu olan uyumlar' fikirlerinden vb. korusun, fakat benim ulaştığım sonuçlar onun bulduğu sonuçlardan pek de farklı değildir. Yalnız farklılaşmayı meydana getiren etkenler arasında fark vardır" dediğini belirtmekte ve "Bu sözler, Darwin'in Lamarck ile birleştiği ve ondan ayrıldığı noktaları kendi kalemiyle iyice gösterir" (s.41-42) demektedir.

Galip Ata Bey'in, Lamarkizm ile Darwinizmi birleştirme düşüncesini daha sonraki paragraflarda daha açık olarak görüyoruz. Galip Ata Bey, değerlendirmelerinin sonunda şunları söylüyor: "Darwinizm teorisi bazen Lamarkizm teorisine zıt kabul edilir. Fakat bu zıtlık esasta ve sonuçta değil, değişmenin ne suretle ortaya çıktığındadır. Lamarck değişmenin, bireylerin birer birer uyumuyla meydana geldiğini söylemişti. Darwin araya hayat mücadelesi olgusunu ilave etmiş ve yeni türlerin çıkışını, ortamın koşullarına zaten en uygun olan bireylerin çoğalmasına ve üremesine atfetmiştir. Halbuki Lamarck uyum teorisini ortaya koymakla, hayat mücadelesini inkâr etmiş demek değildir. Darwin de hayat mücadelesini incelemekle uyumu inkâr etmiş sayılmaz. Şu halde bireylerin şekillerini değiştirmeleri ve yeni türlerin çıkışı olgularında her iki tarzın da mevcut

olduğu kabul edilince Lamarck ile Darwin'in teorileri arasında esas olarak ihtilaf kalmaz." (s.45)

Galip Ata Bey'in, burada Lamarkizm ile Darwinizmi birbiriyle uyumlu kılma çabalarında asıl dikkati çeken şey, Lamarck'ın ortama uyum sağlayan bireylerin bu kazanılmış özelliklerinin sonraki nesle kalıtımla geçebileceği yönündeki düşüncesine değinmemiş olmasıdır.

Atatürk'ün Üniversite Anlayışı

Atatürk'ün yabancı bilim insanlarını Türkiye'ye davet etme düşüncesi, Almanya'da Nazilerin, Yahudi veya sosyalist bilim insanlarını ülkelerini terk etmeye zorlamalarından daha önce oluşmuş bir düşünceydi.

Cenevre Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. **Albert Malche**, İstanbul Darülfünunu'nda yapılacak reform hakkında incelemelerde bulunarak, rapor hazırlamak üzere 1931 yılında hükümet tarafından Türkiye'ye davet edilmişti. 16 Ocak 1932 tarihinde İstanbul'a gelen Prof. Malche, çok kapsamlı incelemelerinin sonucunda hazırladığı "İstanbul Darülfünunu Hakkındaki Rapor"unu bitirerek, 1 Haziran 1932 tarihinde Ankara'da Milli Eğitim Bakanı Esat (Sagay) Bey'e sundu.

Prof. Malche'ın raporu hükümet tarafından incelenirken, aynı zamanda Atatürk de raporu okuyarak dikkatle gözden geçiriyordu. Atatürk raporda önemli gördüğü noktaların altını çizdi ve ayrıca gerek gördüğü konularda bazı görüşlerini kısa notlar halinde yazdı. Atatürk'ün bu görüşlerinden bugünkü dilimize uyarlayarak aşağıya almış olduğumuz pasaj, onun üniversite anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Atatürk bu pasajda şunları söylemektedir:

"...Okuduğumuz rapor bir bakıma güya Türkiye'de bir yüksek öğrenim kurumu kurmak için önerileri içeriyor; Oysa gerçekte bütün Türkiye'de bir kültür programının ne olmasına, nasıl olmasına işarettir. O halde bizim için İstanbul Darülfünunu'nu ne yapalım diye bir sorun yoktur. Bizim için, 'bütün Türkiye'de nasıl bir kül-

tür planı yapalım?', sorun budur. İşte biz, yalnız ve ancak biz, bu karmaşık sorun karşısındayız ve onu mutlaka çözmek zorundayız. Bu sorun açık biçimde çözülmedikçe İstanbul Darülfünunu'nun ıslahından bahsetmek ayıptır, abestir, anlamsızdır. Şimdi bu son ve önemli sorun ile uğraşmak ve onu sonuçlandırmak zorunda bulunan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bütün uygar dünyadaki düşünsel, bilimsel okul faaliyetleri hakkında en son ve yeni uzmanlıklardan yararlanma gereği kanısında ise ve bunu yüksek çağdaş olgunlaşmalara karşı bir zorunluluk olarak düşünüyorsa ki bence böyledir, o halde bu raporun sahibi olan profesörü, fakat yalnız bunu değil, Almanya'nın, İngiltere'nin, Amerika'nın bilim dünyasında yüksekliği tanınmış profesörlerini Türkiye Cumhuriyeti'nin idare merkezi olan Ankara'ya davet etmek ve onları orada toplamak için hiçbir fedakârlıktan çekinmez.

Esas bakış açıları Ankaralı olsun. Davet olunan âlimler bu yüksek milli bakış açısını mutlaka takviye edeceklerdir. İşte ondan sonra yukarıda bahsettiğimiz kültür programı saptanmış bulunacaktır. Ondan sonra Darülfünun yahut Üniversite Türk dediğimiz zaman, hemen arkasından Türk ilkokulları karşımıza çıkacak. Şüphesiz Türk ilkokulları, Türk ortaokulları ve liseleri Türk yüksek topluluğunun istediği niteliklerde yani önem vermeye değer, zekâ, bilim, fen, özetle insanlık kabiliyeti yetiştirdikten sonradır ki, Türkiye'nin şurasında burasında ve her yerinde üniversite enstitülerinden söz edilebilir..."[1]

Bu kısa metinden çok açık olarak görülüyor ki, Atatürk üniversite sorununu, ülkenin genel bir sorunu olarak görmekte ve çözümünü de ulusal kültür ve eğitim sorununun bir parçası olarak ele almaktadır. Ayrıca çok önemli olarak öne çıkan bir başka nokta, Atatürk'ün dünyanın en iyi bilim insanlarıyla çalışma isteği, bilinci ve özgüve-

(1) Utkan Kocatürk, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Sayı 1, 1984, Ankara, s.9-10.

nidir. Burada gerçekten hem Atatürk'ün bilimin uluslararası niteliğini, değerini ve önemini nasıl derinden kavramış olduğunu görüyor, hem de onun çağdaş uygarlığın ötesine geçme düşüncesinin üniversite ile ilgili olan bölümünü buluyoruz.

Diğer yandan Atatürk, Profesör Malche'ın raporunu büyük olasılıkla 1932 yılı Haziran'ında ya da yazında okumuştu. Almanya'da Nasyonal Sosyalist Parti, 23 Mart 1933 tarihinde iktidara geldi. Bu da gösteriyor ki, Atatürk'ün yabancı bilim insanlarını Türkiye'ye davet etme düşüncesi, Almanya'da Nazilerin, Yahudi veya sosyalist bilim insanlarını ülkelerini terk etmeye zorlamalarından daha önce oluşmuş bir düşünceydi.

İsmet İnönü ve Bilim

Bilimin zaferi ve ondan en büyük yararı sağlamak, Cumhuriyetin başlıca emeli ve hedefiydi.

Cumhuriyetin kurucuları, ülkemizin modernleşmesinde ve uygarlık yolunda ilerlemesinde temel rolü bilime vermişlerdi. Geri kalmış bir ülkenin uygarlığın ön saflarında yer alabilecek bir duruma gelebilmesinin ancak bilimin en son esaslarına bağlı kalınarak mümkün olabileceğini düşünüyorlardı.

Atatürk'ün bilim anlayışı ve bilimin toplumsal rolü hakkındaki düşünceleri büyük ölçüde bilinmektedir. Bu konuda henüz yeterli düzeyde olmasa da nispeten zengin bir literatür oluşmuş durumdadır. Özellikle büyük bilim tarihçimiz Aydın Sayılı'nın Atatürk'ün bilime yaklaşımı konusundaki eserleri ve yayınları çok önemlidir.

İsmet İnönü'nün de gerek dünyaya bakışında gerekse toplumsal dönüşümle ilgili düşüncelerinde bilim, merkezi bir yer almaktadır. Ancak İnönü'nün bilim anlayışıyla ilgili hemen hiçbir çalışma yapılmamıştır. Oysa bilimsel zihniyetin, bilimsel araştırma ve eğitimin, teknolojik inşanın ülkemizde gelişmesinin en büyük öncülerinden biri de İsmet İnönü'dür. Genç Cumhuriyetin en zor koşullarında, eğitim seferberliği, üretim ve ulaşım teknolojisinin geliştirilmesi, çok yüksek düzeylerde seyreden bulaşıcı hastalıklara ve çocuk ölümlerine karşı büyük başarı kazanan sağlık seferberliğinin yürütülmesi, eğitici radyo yayınlarının başlatılması ve ülke çapında yaygınlaştırılması çalışmaları, Türkiye'nin elektrifikasyonu ve daha başka ça-

lışmalar, İsmet İnönü'nün başbakanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. Bilimsel metotlarla yürütülen bütün bu çalışmalar ve başarılar, İnönü'nün bilim anlayışıyla da doğrudan ilgilidir.

Öte yandan İnönü'nün bilim anlayışını ve toplumsal dönüşümde bilime verdiği rolün önemini onun bazı açıklamalarında da görebiliyoruz. Örneğin, 1925 Eylül'ünde toplanan ilk tıp kongresini açarken yaptığı konuşmada Cumhuriyetten söz ederken (bugünkü dilimize uyarlanmış olarak), "Bilimin matematiksel ilkelerine ve bilim insanlarının öğretilerine dayanan Cumhuriyet" şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.(1)

İsmet İnönü, 17-19 Eylül 1929 tarihinde toplanan Üçüncü Milli Türk Tıp Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada ise şunları söylemektedir:

"Aziz arkadaşlarım, size çalışmalarınızda başarılar dilerim. Sizin başarınız, bilimin zaferidir. Bilimin zaferi ve ondan en büyük yararı sağlamak, Cumhuriyet'in başlıca emeli ve hedefidir." *(Sürekli alkışlar)*(2)

İsmet İnönü, bilimin ve bilimsel biçimde düşünme yetenek ve alışkanlıklarının ülke çapında yaygınlaştırılmasına da büyük bir önem veriyordu. Onun bu yaklaşımını, Mehmet Refik (Fenmen), Cumhuriyet döneminin ilk popüler bilim dergisi olan *Fen Âlemi* dergisini yayımlamaya başladığında, ona göndermiş olduğu şu telgraf metninde de açık olarak görebiliyoruz;

"Elektrik mühendisi, müderris Mehmet Refik Beyefendiye,

Kıymetli *Fen Âlemi*'ni, iftihar ve sevinç ile okudum. Mühendislik ve kültür hayatımızda sahip olduğunuz mevkiyi, bilimsel ya-

(1) Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi,* N.182, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, s.27.

(2) *Sıhhiye Mecmuası,* Sayı 30, cilt V, Eylül 1929, s.1224.

yınları halk tabakalarına ulaştırmak için gösterdiğiniz gayret ve girişim ile yeni bir alanda yararlı kılmak istiyorsunuz. Girişiminizi tebrik ederim. Muhtaç olduğumuz, yaygınlaşmasını ve gelişmesini arzu ettiğimiz bir girişimdir. Bu vesileyle de hürmetlerimi bildiririm."[3]

İsmet İnönü'nün bilim anlayışının kapsamlı olarak incelenmesi, Türk devriminin ideolojisinin doğru anlaşılması bakımından zorunludur.

(3) *Fen Âlemi,* sayı 2, 10 Şubat 1925, s.1.

Ekim Devrimi'nin 90. Yılında Türk Devrimi Üzerine Düşünceler

Kemalist Türk devrimi ile Sosyalist Sovyet devrimi arasında tarihten gelen çok yönlü ve bazı yönlerden hâlâ yeterince analiz edilmemiş ilişkiler vardır.

Atatürk, insanlık tarihinin Platon, Thomas More, Francis Bacon, Campanella, Saint-Simon, Auguste Comte vb. gibi bilim ülkesi ütopyacılarının ve tasarımcılarının son asırdaki temsilcisidir.

Türk devrimi, dünyayı sarsan Sovyet devriminin çalkantıları içinde doğdu. Sovyetler Birliği hükümeti, gerek kurtuluş savaşı sırasında, gerekse Cumhuriyetin kuruluşu yıllarında Kemalistlere her zaman yardımcı oldu. Bu yardımlar, kurtuluş savaşı sırasında silah ve para yardımı ve diplomatik destek şeklinde, kuruluş yıllarında ise daha çok bilim, eğitim ve sanayi çalışma ve organizasyonları deneyimlerinden genç Türkiye'yi yararlandırma biçiminde oldu.

Kemalist hükümetler kuruluş yıllarında, hep söylenegeldiği gibi sadece batıdan değil, kuzeyden de çok önemli tecrübe bilgileri aktardılar. Sovyetler Birliği, 1927 yılında Türk hükümetinin isteği üzerine Türkiye için bir **bilimler akademisi projesi** hazırlamıştı. Tıp Fakültesi'nden birçok bilimcimiz, Sovyet tıbbını ve onun hem bilimsel, hem de sosyal örgütlenmesini yerinde görerek yararlı bilgilerle ülkelerine döndüler. **Suni tohumlama**, SSCB'den sonra dünyada ikinci olarak Sovyet bilim insanlarının öncülüğünde 1926'da Türkiye'de yapıldı. 1930'lu yıllardaki devletleştirme girişimleri, en büyük esinini, Sovyet devletleştirme deneylerinden alıyordu. Bun-

lar Sovyetler Birliği'nin erken dönem bilimsel ve kültürel etkisinden sadece birkaç örnektir.

Kurtuluş savaşı, Türkiye halkının gücüyle kazanılmıştır. Doğrudan yapılan Sovyet yardımları olmasaydı da, bu savaşın kazanılmış olacağını söyleyebiliriz. Ancak kurtuluş savaşımızın başlıca emperyalist blokun Sovyet devrimini yıkmak için uğraştığı bir sırada yapılmış olmasının savaşın kazanılmasını kolaylaştırmış olduğunu da söylememiz gerekir. Kapitalist dünyanın merkezlerini şaşkına çevirmiş olan Sovyet devrimi, bizim devrimimizin karşısındaki güçleri de bize karşı belirli ölçüde güçsüzleştirmiş ve oyalamış oldu.

Bu bakımdan Türk devrimi Sovyet devriminin yarattığı bu "uygun" ortam içinde yükselmiştir. Ancak yine bu olguya bağlı olarak çok önemli bir başka şey daha oldu. Türk devriminin çok orijinal karakterinin anlaşılması da Sovyet devriminin gölgesinde kaldı. Atatürk bir bilim ülkesi yaratmak istiyordu. Henüz geri bir köylü ülkesi olan Türkiye'de modern bir ulus yaratmanın ancak bilimin rehberliğinde mümkün olabileceğini düşünüyordu. Ülkenin bağımsızlığının kazanılması onun için bu hedefe giden yolda zorunlu bir temel şart niteliğindeydi. (Atatürk'ün, Lenin'inki gibi dünyadaki bütün kapitalist ve emperyalist güçlerin yıkılması gibi bir hedefi ve ideolojisi yoktu.) Ekim devriminin dünyayı altüst eden koşullarında Türk devriminin orijinal özelliğinin ulusal bağımsızlığı sağlamaktan ibaret olmadığı çok az anlaşılabilmiştir.

Atatürk, insanlık tarihinin **Platon, Thomas More, Francis Bacon, Saint-Simon, Auguste Comte** vb. gibi bilim ülkesi ütopyacılarının ve tasarımcılarının son asırdaki temsilcisidir. Üstelik o, sadece bir düşünür ve ütopist değil, bu fikri gerçekleştirme pozisyonunda olan ve bir ölçüde gerçekleştiren bir devlet başkanıdır. Bu bakımdan Atatürk'ün dünya düşünce ve siyasi tarihinde benzersiz bir yeri vardır.

Atatürk'ün bu hedefinin ve Türk devriminin bu çok orijinal özelliğinin yeterince anlaşılamamış olmasında, bilim ülkesi yaratma pro-

jesinin bir süre sonra çeşitli nedenlerle yolundan çıkmış olmasının da büyük bir rolü vardır. Daha sonraki dönemlerde projenin terk edilmesiyle kalınmamış, Atatürk'ün kuruluş yıllarındaki projeksiyonları da unutulmuş veya dikkatlerden kaçırılmıştır.

Ekim devriminin yarattığı sistem 74 yıl yaşayabildi. Bu sistemin çökmesinin temel nedeni, bilimi ve demokrasiyi ülkenin siyasi ve toplumsal yaşamında gerektiği gibi uygulayamamasıdır. Sovyetler Birliği, bilime siyasi ve toplumsal yaşamda yüksek bir rol verme ve halk demokrasisini kurma gibi çıkış noktasındaki ilkelerinden zamanla uzaklaştı ve bir süre sonra, eleştirdiği kapitalist ülkelerdeki bilim ve demokrasi düzeyinden daha geri noktalara düştü. Bilim, dogmalaştırıldı, ideolojinin bir aracı olarak kullanıldı ve yüz binlerce insan savunmasız bir şekilde yıllarca toplama kamplarında tutuldu veya öldürüldü.

Sovyetler Birliği'nin en büyük başarısı, her şeye rağmen geniş kitlelerin sosyal refahının sağlanmasında ve yoksulluğun giderilmesinde elde etmiş olduğu olumlu sonuçlardır. Uzun bir süre yaşayabilmesi belki de bu alandaki başarısına dayanıyordu.

Ekim devriminin 90. yılında, kuzeydeki komşumuzun ve ülkemizin yaşadığı tarihsel tecrübeler gelecek için izlememiz gereken yolu aydınlatıyor. Atatürk'ün bir bilim ülkesi yaratma projesinin yarım kalmasının nedeni, kuruluş yıllarında uluslararası bazı etkenlerin yanı sıra ülkemiz insan ve maddi kaynaklarının bu proje için yetersiz kalmasıydı. Bugün bu hedef doğrultusunda yönlendirilebilecek çok büyük bir kaynak potansiyeline sahibiz. Gerekli olan tek şey bu konuda ulusal iradenin gösterilmesidir.

Bu nedenle devrimimizi tekrar yükseltmenin yolu, bilimi hayatın her alanında rehber edinme ve demokrasiyi yükseltme ulusal iradesinin gösterilmesinden geçiyor.

Şerif Mardin ve Cumhuriyet

Prof. Dr. **Şerif Mardin**, geçen yıl tartışmalar yaratan "mahalle baskısı" kavramının doğru anlaşılmadığını düşünerek bu kavrama daha fazla açıklık kazandırmak isterken şunları söyledi:

"Cumhuriyette iyi, doğru ve güzel hakkında çok derine giden bir düşünce yok... Bizim Cumhuriyet öğretimizde iyi, doğru ve güzeli derinliğine araştıralım diye bir şey yok. Orada binlerce sayfa tartışma bulamazsınız... Öğretmenin dünya görüşünde iyi, doğru ve güzel olmayınca, orada olmayan diğer elemanlar geliyor. Mahallenin kendisine baktığınız zaman, orada gerçekten iyi, doğru, güzel hakkında bir düşünce var. Nedir o düşünce? İslami düşünce tarzı." (*Radikal,* 25 Mayıs 2008.)

Prof. Mardin bu sözleriyle, İslami düşünce tarzının Cumhuriyet öğretisinden daha iyi, doğru ve güzel bir tarz olduğunu söylemiyor elbette. Onun ileri sürdüğü şey, Cumhuriyetin iyi, doğru ve güzel hakkında İslami düşünce kadar sistematik, kapsayıcı ve derine giden bir öğretisinin bulunmadığıdır.

Acaba gerçek böyle midir?

Prof. Mardin'in iyi, doğru ve güzel kavramlarıyla neyi kastettiğini bilmiyoruz. Belki o daha sonra, mahalle baskısı kavramı için yaptığı gibi bu kavramların da tanımlandığı yeni bir açıklama yapma gereğini duyacaktır. Ama biz burada Cumhuriyetin iyileri, doğruları ve güzelleri ve bunların derinliği hakkında bir deneme yapabiliriz.

Cumhuriyet öğretisinin, Osmanlı düşünce ve yaşam tarzından temelden farklı iki özelliği vardır; **birincisi,** evrene ve yaşama bakışta

bilimin ve bilimsel düşüncenin temel alınması, **ikincisi**, ulusun egemenliği ilkesi. Başka bir deyişle yaşamda dinsel bakışın yerine bilimsel bakışın geçmesi ve dışarıda yabancı güçlere ve içeride de hanedana kulluk yerine, bağımsız ve eşit haklara sahip yurttaşlardan oluşmuş, uluslar topluluğunun eşit bir üyesinin yaratılması. Cumhuriyetin ana öğretisi budur.

Bu öğretinin ne ölçüde gerçekleştirilebildiğine cevap verebilmek için bütün Cumhuriyet döneminin kapsamlı bir analizinin yapılması gerekir. Ama şimdi burada öncelikle sormamız gereken bir soru var. Bilimin ve ulusun egemenliği ilkesi, iyi, doğru ve güzel bir ilke değil midir?

Atatürk'ün sağlığında bu temel ilkenin ışığında çok önemli dönüşümler sağlandı. Öncelikle eğitim birliği gerçekleştirildi ve bilimin ışığının tüm ülkeye kısa sürede yayılması için gerekli çalışmalar yapıldı. (Mardin'in, dünya görüşlerinde iyi, doğru ve güzelin olmadığını söylediği fedakâr ve bilinçli öğretmenler bu dönemde inanılması güç bir eğitim zaferini yarattılar.)

Ama bu sırada çok hayati nitelikte başka sorunlarla da uğraşıldı. Yeni kurulmuş Cumhuriyetin insanları sadece eğitimsiz değildi, fakat aynı zamanda tıbbi olarak da hastaydı. 1920'ler Türkiye nüfusunun yarısından fazlası sıtma, verem, frengi, trahom gibi hastalıklardan kırılıyordu. 1920'ler Cumhuriyet Türkiyesi, doğan iki çocuktan birinin bir yıl içinde öldüğü bir ülkeydi.

Cumhuriyet yönetimi, modern bilimin ve tıbbın ışığında ve aynı zamanda eşit yurttaşlardan oluşan bir ulus olma ve yaratma bilinç ve idealiyle bu felaketi 10 yıl içinde yok etti. Bu büyük bilimsel, tıbbi ve aynı zamanda sosyal zaferin, dünya bulaşıcı hastalıklarla mücadele tarihindeki yeri baş sıralardadır. Bu muazzam zaferi sağlayan Cumhuriyet öğretisi, en iyi, en doğru ve en güzel olarak nitelendirilmeyi hak etmiyor mu?

Osmanlı mahallesinin fakir çocuğu, hocasına verebilecek birkaç mecidiye bulabilirse mahalle medresesinde Aristoteles'ten kalma bilgiler edinebiliyor ve Arap harfleriyle okuma ve yazmayı da doğru dürüst öğrenemeden mektepten çıkıyordu. Cumhuriyetin fakir çocuğu ise parasız yatılı bölge okullarında devlet hesabına modern bilgilerle eğitim görme imkânını buldu. Devlet desteği olmasa kaybolup gitmiş olacak olan bu fakir Anadolu çocukları arasından bugünkü bilim ve sanat dünyamıza büyük katkılarda bulunmuş yüksek yetenekler çıkmıştır.

Osmanlı mahallesinde kadınların kadıya işleri düşmeyegörsündü. Ne erkeklerle miras eşitliği hakkına sahipti, ne de kadı karşısında erkeklerle eşit derecede söz geçerliliği hakkına. Cumhuriyet öğretisi erkek ile kadın arasında her bakımdan hak eşitliği sağlamaya çalışmıştır. Ülkemizde kadınlar ancak Cumhuriyetle iş ve eğitim yaşamında erkeklerle yan yana yer alabilmişlerdir. Osmanlı mahallesindeki kadının, evinin avlusunun ötesinde bir yeri olabildi mi?

Bütün bu gerçekleri Cumhuriyetin 85. yılında tartışmak zorunda kalmamız gerçekten çok acı. Oysa şimdi dünya biliminin ve demokrasisinin önde gelen ülkelerinden biri olarak insanlığa olan katkılarımızı nasıl daha yükseklere çıkarabileceğimizi tartışıyor olmamız gerekmez miydi?

Prof. Mardin, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözlerini de çok derin bulmuyor. Oysa derinliği bu ifadedekinden daha fazla bir siyasi ve sosyal vecize olabilir mi? Bu ifade, gerçekte insanlığın tüm yüksek ideallerinin birleştiği ve billurlaştığı bir ifadedir. Bütün savaşların temel nedeni, baskı ve eşitsizliktir. Sonsuz dünya barışı, tüm yeryüzünde ülkeler arasındaki ve ülkelerde de sınıflar arasındaki baskı ve eşitsizliklerin giderilmesiyle sağlanabilecektir ancak. İşte Atatürk'ün bu vecizesinden yansıyan büyük gerçek de budur.

Atatürk, insanlığın büyük tarihsel gelişiminde ilerlemeyi sağlayan temel hareket ettirici gücün bilim olduğunu düşünüyordu. Onu

çağdaşı büyük politikacı ve filozofların birçoğundan ayıran ana farklılık budur. Uluslararası sınıf mücadelesi elbette çok önemlidir ve bu mücadele geçen yüzyılın başlarındaki düzeyinde olmasa da önemini bugün de korumaktadır. Ama uluslararası gelişmeler, Atatürk'ün uygarlığın gelişimindeki temel faktörün bilim olduğu yönündeki düşüncesini doğrulamıyor mu?

Cumhuriyetin iyiyi, doğruyu ve güzeli yaratma hedefinin tam olarak başarıya ulaşamamış olmasının birbiriyle bağlantılı iki temel nedeni vardır. Birincisi, bilimsel düşünceyi yaymak zordur, bu hedef çok büyük kadro, inanç, kaynak, çaba ve zaman ister. Cumhuriyet öğretisini oluşturacak, yayacak ve geliştirecek güçler, tüm gayretlere rağmen gerekli kritik kütleye ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de elbette Cumhuriyetin başlangıç noktasının çok geri bir düzeyde olmasıdır.

İkincisi ise Cumhuriyetin, geri bir tarım ülkesinde bir tarım ve toprak devrimi yapmayı başaramamış olmasıdır. Bunun nedeni de hiç kuşkusuz toprak devrimine kalkışma gücünü kendisinde bulamamasıdır. Uluslar tarihinde toprak devrimleri ya burjuvazinin ya da işçi sınıfının desteğiyle yapılmıştır. 20'li ve 30'lu yıllar Türkiye'sinde neredeydi bir toprak devrimine destek verecek burjuvazi ya da işçi sınıfı?

Atatürk köklü bir toprak reformu yapılmasını hep düşündü ama buna girişemedi. Orta ve büyük toprak sahiplerinin önemli bir kısmı milli kurtuluş savaşında yer almışlardı. Onları doğrudan karşısına alması, kendi iktidarını tehlikeye düşürebilirdi. İsmet İnönü de 40'lı yıllarda bir toprak reformu düşüncesinden hâlâ vazgeçmiş değildi. Ama bu girişiminde dayanacağı gücü bulmakta zorlanıyordu. 1945'te çıkarılan ve tüm yetersizliğine rağmen fakir köylüler lehine önemli yararlar sağlayabilecek olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bile kâğıt üzerinde kaldı. Zira büyük toprak sahiplerinin par-

lamentoda büyük bir gücü vardı. (Bu kanunu uygulamakla yükümlü bakan, o dönemin en büyük toprak sahiplerinden Cavit Oral'dı.)

İsmet İnönü toprak reformunda dayanabileceği güç olarak Köy Enstitüleri'nin desteğini de düşündü. Köy Enstitüsü mezunlarının sayısı 200.000'e ulaştığında artık böyle bir gücün, toprak devrimi girişimine yetebileceğini düşünmüştü. Ama toprak ağaları ve onların siyasi temsilcileri, ne kapsamlı bir toprak reformuna, ne de Köy Enstitüsü mezunlarının sayısının 200.000'e ulaşmasına izin verdiler.

Laiklik karşıtı gelişmelerin ve Kürt sorununun bugünkü durumlarına gelmesinde ve ekonomik yapının olumsuz bazı özelliklerinde, ülkemizde bir toprak devriminin yapılamamış olmasının belirleyici bir rolü vardır.

Prof. Dr. Mardin, "Bizim Cumhuriyet öğretimizde, iyi, doğru ve güzeli derinliğine araştıralım diye bir şey yok. Bizde binlerce sayfa tartışma bulamazsınız" demektedir.

Bu iddia da doğru değildir. Özellikle de harf devrimine kadar olan dönemde Cumhuriyet öğretisinin iyiyi, doğruyu ve güzeli araştırmaya yönelik tartışmaları içeren on binlerce sayfalık kapsamlı bir literatür vardır. Cumhuriyetin kendi ideolojik temellerini oluşturduğu bu döneme ait literatüre, bunlar harf devriminden önce yayımlanmış oldukları için doğrudan ulaşılamıyor. Ancak bu literatürün bazı önemli bölümleri yeni harflerle yayımlanmıştır. Bunlar bile on binlerce sayfayı bulmaktadır.

Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji dergisinin, 2005 ve 2006 yıllarında, Cumhuriyetin ilk 10 yılının ortadaki üçte birlik bölümünde yayımlanmış olan *Hayat* dergisinden seçerek çevrimyazılarını yayımladığı 40 makale de, bu literatürün bir parçası ve örneğidir. Sadece bunların okunmasıyla bile, Cumhuriyet öğretisinin, iyiyi, doğruyu ve güzeli bulma konusunda ne kadar derinlere yönelmiş olduğunu görebilmek mümkündür.

Şükrü Hanioğlu ve Türk Devriminin İdeolojisi

Princeton Üniversitesi öğretim üyesi ve *Zaman* gazetesi yazarı M. Şükrü Hanioğlu, 2002-2006 yılları arasında yayımlanan yazılarını, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (Bağlam Yayıncılık, 2006) adlı bir kitapta toplamıştır. Hanioğlu'nun bu kitabında diğer birçok konudakilerin yanı sıra Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi ve felsefesiyle ilgili eleştiri yazıları da yer almaktadır. Hanioğlu'nun bu yazılarında ileri sürdüğü temel nitelikteki görüş şu ifadelerde özetlenebilir:

"On sekizinci asır Fransız materyalizmi ile on dokuzuncu asır Alman vülger materyalizmini karıştırarak d'Holbach'ın Akl-ı Selim'i ile Büchner'in Madde ve Kuvvet'i melezi bir materyalizmin vülgerleştirilen zemininde yaratılan laikliği modernlik büyüsüyle karıştırarak ideolojisinin temeline oturtan 'Resmi Türkiye', farkında olmadan ve istemeden yeni bir din yaratmıştır." (s.24)

"Türkiye'de eğitimli sınıfın bir bölümünün dünya görüşü haline gelen ise, hangi anlamında olursa olsun, pozitivizm değil en kaba anlamıyla vülger materyalizm olmuştur." (s.44)

Yazılarında defalarca belirtilen bu tanımlama, Hanioğlu'nun son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet fikir hayatı hakkındaki yanılgılarını açık olarak göstermektedir.

İlk olarak belirtmemiz gereken şey, yukarıdaki biçimde formüle edilmiş iddiaların, her şeyden önce 18. yüzyıl Fransız materyalizminin küçümsenmesi, değersizleştirilmesi anlamına geldiğidir. 19. yüzyıl

Osmanlı düşünürünün 19. yüzyıl materyalizmini benimsemesinden daha doğal ne olabilir diye düşünsek bile, ondan bir yüzyıl daha eski bir materyalizmi savunmak herhalde "pek arkaik" bir tutum sayılacaktır. Hanioğlu bunu demek istiyor ama onun anlamak veya dile getirmek istemediği bir gerçek vardır ki, o da 18. yüzyıl Fransız materyalizminin, 18. yüzyıl Fransız aydınlanmasından ayrılamayacağı gerçeğidir. Hanioğlu'nun küçümsemeye çalıştığı **d'Holbach,** 18. yüzyıl Fransız materyalizmini sistematik hale getiren kişidir. Materyalizmin temel kitabı sayılan *Systeme de la Nature* (Doğanın Sistemi) adlı kitabını büyük filozof **Diderot** ve büyük matematikçi **Lagrange**'ın katkılarıyla hazırlamıştır. D'Holbach ayrıca 18. yüzyıl Fransız aydınlanmasının mimarı sayılan *Ansiklopedi*'nin de, **Voltaire, Rousseau, d'Alambert** gibi önde gelen yaratıcılarındandır.

Kendisi materyalist olmamakla birlikte Voltaire de hayatı boyunca Newton bilim ve düşüncesini yaymaya çalışarak bilimin ve materyalist düşüncenin gelişimine büyük katkıda bulunmuştur.

Hanioğlu'nun adını bile anmaktan kaçındığı 18. yüzyıl Fransız aydınlanması ve onunla birlikte 18. yüzyıl Fransız materyalizmi, elbette 1923 Türk devrimini derinden etkilemiştir ve büyük Fransız devriminin yaratıcısı olan bu fikir hareketleri sadece geçen yüzyılları etkilemekle kalmayarak bazı bakımlardan günümüzde bile etkilerini sürdürmektedirler.

19. yüzyıl Alman vülger materyalizminin etkisi konusuna gelince; Hanioğlu bu etkiyi, **Büchner**'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin Osmanlı entelektüelleri tarafından çok okunmuş olduğu iddiasına dayandırmaktadır.

Büchner'in kitabının Türkçe çevirisinin kaç adet basıldığını ve satıldığını Hanioğlu saptayabilmiş mi? Bu sayıyı açıklarsa çok memnun olacağız. Ama bu kitap çok satılmış olsa bile (ki olasılıkla böyledir), kitabın satış miktarından hareket ederek çok etkili olmuş olduğunu söyleyebilir miyiz? Düşünsel etkileri böyle "vülger" metotlarla

mı ölçüyoruz? Burada temel almamız gereken ölçüt, bu kitabı okuyan kuşağın düşünce sisteminde, kitaptaki fikirlerin yansımalarını aramak değil midir? Erken Cumhuriyet döneminin vülger materyalist entelektüeline bir örnek gösterilebilir mi? Böyle bir sima var mı? Olduğunu varsaysak bile, Türk devriminin ideolojisini etkileyebilmiş midir? Etkilemişse bu, hangi biçimlerde kendisini göstermiştir? Bu sorulara Hanioğlu'nun herhangi bir yanıtı yoktur.

İkinci olarak; Hanioğlu'nun, yazılarında Türk devriminin resmi ideolojisi olarak gördüğü 18. yüzyıl Fransız materyalizmi ve 19. yüzyıl Alman vülger materyalizmini sürekli kötülemeye çalışmasını izlerken okuyucu doğal olarak, yazarın bu eskimiş ve vülger materyalizmlere karşı sanki yeni, modern ve rafine bir materyalizm savunusuna her an girişecekmiş gibi bir beklentiye kapılıyor kitap boyunca. Böyle bir beklenti elbette boşunadır. Çünkü Hanioğlu'nun bütün amacı, eleştirebileceği materyalizmler üzerinden Türk devriminin ideolojisine saldırarak gerçekte gelenek savunuculuğu yapmaktır. "Geleneklerden ayrılmadan modernleşme" adını verdiği (s.33) ucube idealizmini savunmaktır.

Üçüncüsü ve en önemlisi; Hanioğlu'nun Türk devriminin ideolojisiyle ilgili bu tespitlerinin gerçeklerle hiçbir ilişkisinin bulunmamasıdır. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi entelektüelleri, en çok pozitivizmden etkilenmişlerdi. **Ahmet Rıza, Beşir Fuad, Ahmet Şuayip, Subhi Edhem, Salih Zeki, Halil Nimetullah, Mehmet Servet** vb. yaşamlarının farklı dönemlerinde ve çeşitli derecelerde pozitivizmden etkilenmiş entelektüellerden bazılarıdır.

Atatürk, İnönü, Reşit Galip vb. gibi daha başka bazı yöneticiler de pozitivizmden belirli ölçülerde etkilenmişlerdi. Ama bu insanlar hiçbir zaman pozitivizmin katı takipçileri olmadılar ve düşünsel yönlerini belirlerken kendilerine özgü çizgileri izlediler. Örneğin Türk devriminin ideolojisi, pozitivizmin temel yönlerinden biri olarak görülebilecek olan "insanlık dini" ilkesine hiçbir zaman ilgi duyma-

mıştır. Bilimi, dinin yerine geçirilebilecek bir şey olarak değil –böyle bir tutum hiç şüphe yok ki bilimi dogmalaştırmak anlamına gelirdi– fakat gerçeği kavramanın en yetkin aracı ve ülkenin yönetilmesinde bir rehber olarak görmüştür. Türk devrimi, pozitivizmden etkilenmiş ve esinlenmiş olarak bu ilkeleri ve ilerleme fikrini almıştır. Ancak onun ilerleme ile ilgili kavrayışı da pozitivist kavrayıştan tamamen farklıdır. Çünkü pozitivizm devrimlere karşıdır ve düzenin ilerlemesini savunur. Oysa Cumhuriyet dönemi ilerlemelerinin hemen hepsi devrimlere dayalıdır. Ayrıca felsefi pozitivizmin ayırt edici ilkesi sayılabilecek olan; olguların nedenlerinin sorgulanmaması, olguların nedenleri ile değil olguların betimlenmesiyle ve olgular arasındaki ilişkilerle ilgilenme ilkesini, genç cumhuriyet bilim insanları ve entelektüellerinin hemen hiçbiri benimsememiştir. (Pozitivist düşünüşe göre, örneğin büyük kütleli bir gökcisminin yakınından geçen bir ışık demetini saptırdığını söylemek bilimsel, fakat bu sapmanın kütleli cismin uzayı bükmüş olmasından kaynaklandığını ileri sürmek metafizikseldir.)

Türk devriminin ideolojisi bilimsel realizmdir. Devrimin yöneticileri dünyaya bu ideolojiyle bakmışlar, yaptıkları hataları da yine bu tarz düşünüşle düzeltmeye çalışmışlardır. Erken dönem cumhuriyet bilimsel realizminin dayandığı temel ise, 20. yüzyıl ilk çeyreği bilimsel gelişmeleri ve materyalizmidir. 20. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vuran görelilik ve kuantum kuramları ve bu kuramlara yol açan bilimsel gelişmeler, hem Atatürk'ün, hem de ülke entelektüellerinin her zaman ilgi alanları içinde olmuştur.

Matematikçi **Hüsnü Hamid** (Sayman), fizikçi **Mehmet Refik** (Fenmen), matematikçi **Kerim Erim**, görelilik kuramını açıklayan, değerlendiren ve yayan yayınlar yapmışlardır. Büyük fizikçimiz **Feza Gürsey**'in babası fizikçi **Reşid Süreyya** Bey de 1920'li yıllarda kuantum teorisi ve buna eşlik eden bilimsel gelişmeler hakkında popüler yayınlar yapmıştır. 1920'li yıllar Türkiye'sinde vülger materyalist

düşüncelerin etkililiğinden hiçbir şekilde söz edilemez. Tam tersine bu yılların en önemli özelliklerinden birisi, birçok entelektüelin, "eğitimli sınıfın" düşünce dünyasında önemli bir etkisi olan **Ziya Gökalp** spiritüalizminden sıyrılma mücadelesi veriyor olmasıdır. Nerede kaldı ki 19. yüzyıl Alman vülger materyalizminin egemenliği?

1920'li yılların etkileyici düşünürlerinden **Mustafa Şekib'in (Tunç)** 1928'de yayımlanan *Terakki Fikri, Menşei ve Tekamülü* adlı önemli eseri, yazarının materyalist olmamasına rağmen, büyük ölçüde tarihsel (vülger değil) materyalist bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Onun özellikle İngiliz ve Fransız devrimleriyle ilgili analizlerindeki tarihsel materyalist tutum son derece belirgindir. Erken dönem Cumhuriyet'in bir başka önemli düşünürlerinden olan sosyolog **Mehmet İzzet'in** *Milliyetler Nazariyesi* adlı ünlü eserinde de yine materyalist analizlere yeterince rastlanmaktadır. Ancak gerek Mustafa Şekib Bey'in, gerekse Mehmet İzzet Bey'in genel mefkureci tutum ve anlayışları, onları Ziya Gökalp spiritüalizmine yaklaştırıyordu.

Erken cumhuriyet döneminde **Muhittin Birgen, Şefik Hüsnü (Değmer)** vb. gibi tarihsel materyalizmi savunan entelektüellerin varlığına karşın, tarihsel materyalizm fikri, ülkemizde ancak Mütareke döneminden sonra gelişmeye başladığı için erken cumhuriyet düşünce hayatında önemli bir etki yaratamamıştır. Türk devriminin ve Atatürk'ün ideolojisi, 20. yüzyıl başı bilimsel gelişmelerine dayalı bilimsel realizmdir. M. Şükrü Hanioğlu'nun, erken dönem Cumhuriyet düşünce hayatı üzerinde dikkate değer hiçbir fikre sahip olmadığı görülebilmektedir. Onun Türk devriminin ideolojisinin 19. yüzyıl Alman vülger materyalizmine dayandığı iddiası ise kasıtlı ve "vülger" bir yakıştırmadan başka bir şey değildir.

Orhan Pamuk'a Bir Öneri

Orhan Pamuk, edebiyat çalışmalarına, bir tarih çalışmaları arası vermelidir. Çünkü tarih üzerine yazılarını sürdürmek istiyorsa, önce ülkemizin tarihsel gerçekleri hakkında doğru bilgiler edinmesi gerekiyor.

The Guardian gazetesinin hazırladığı "Benim Avrupam" başlıklı bir yazı dizisi için ilk yazıyı yazan Orhan Pamuk, yazısında diğer şeylerin yanı sıra şunları söylüyor;

"Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen ve dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken Kemal Atatürk, Yunan ordularıyla savaşmış, ama sonra ordunun desteğiyle Batı karşıtı değil, Batı yanlısı, modernleşmeci bir dizi kültürel, toplumsal reforma girişmişti. Yeni Türk devletini kuran seçkinlerin iktidarını sağlamlaştıran ve seksen yıldır Türkiye'de tartışılan bu reformları meşrulaştırmak için taklit etmek zorunda olduğumuz pespembe –occidentalist– bir Avrupa hayaline inanmamız gerekiyordu..." (24.12.2010 tarihli *Radikal* gazetesinden)

Bu bir paragraflık bölümde, tarihsel gerçeklikle uyuşmayan o kadar çok şey var ki!

Ama öncelikle şunu belirtmemiz gerekir: Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nda sadece Yunan ordularıyla mı savaştı? Burada Kurtuluş Savaşı'nın küçümsendiği sezilmiyor mu? İtilaf devletleri Birinci Dünya Savaşı bittiğinde ülkemizden çekilip gitmişler miydi? Büyük devletlerin ordularının İstanbul'u işgal etmiş olmaları ve oradaki bazı silahlı çatışmalar yoksa sadece kötü bir rüya mıydı? Aca-

ba Kurtuluş Savaşı başarıyla sonuçlanmış olmasaydı, İngilizler İstanbul'u terk edecekler miydi? Ve nihayet Yunan ordusu acaba İngilizlerden etkilenmeden mi Anadolu'ya girmişti? Bu sorulara Pamuk'un vereceği cevapları merak ediyoruz.

İkincisi, yeni Türk devletini kuran "seçkinler"in gerçekleştirdiği reformlar meşru değil miydi? Orhan Pamuk belli ki reformlarda bir meşruiyet sorunu olduğunu düşünüyor. Öyle ya, eğer *"bu reformları meşrulaştırmak için taklit etmek zorunda olduğumuz pespembe bir Avrupa hayaline inanmamız gerekmişse"* ortada bir meşruiyet sorunu var demektir.

O halde sormak istiyoruz: Tüm insanları **eşit yurttaşlar** statüsüne kavuşturan ve kadınları erkeklere eşit kılan büyük 1926 hukuk devrimi mi meşru değildi?

Bütün yurttaşların kısa sürede ve kolayca okuryazar olmasını ve böylece demokratik bir yaşama katılabilmesini sağlayan 1928 **harf devrimi** mi meşruiyet sorunu taşıyordu?

Gerçek şu ki, 1926 hukuk devrimiyle 1928 harf devrimi, bu iki devrim, yeni Cumhuriyetin en büyük iki demokratik devrimidir. Yoksa Kemalist "seçkinler", Cumhuriyet ilan etmekle mi, meşruiyet sınırlarını zorlamışlardı? Pamuk bunu mu söylemek istiyor?

Cumhuriyetin hangi reformları, kimler tarafından tartışılıyor? Cumhuriyetçiler hiçbir zaman bu reformları Türkiye'de tartışma konusu yapmadılar. Tam tersine her zaman savunmaya ve daha ileriye götürmeye çalıştılar. Bu reformları tartışanlar, bugün Cumhuriyet devrimlerine karşı çıkanlardır.

Pamuk'un Cumhuriyetin meşruiyeti hakkındaki fikirlerini de merak ediyoruz.

Pamuk'un yukarıdaki paragrafında gördüğümüz bir başka önemli tarihsel yanlışlık, yeni *Cumhuriyetin Batı yanlısı olduğu* iddiasıdır. Yeni Türkiye hiçbir zaman Batı yanlısı olmadı, o sadece hep çağdaş ve en ileri uygarlık unsurlarını aradı ve bunları nerede bulduy-

sa "oralı" oldu. Bu anlamda elbette Batı'dan çok şey aldı ama Kuzey'den de aldı ve en önemlisi hiçbir zaman Batı'yı taklide kalkışmadı. Örneğin en iyi pamuk ürününü verecek tohum Amerikan pamuk tohumu olduğu için onu ABD'den aldı ama bu tohumun ürünlerini, en iyi tekstil makineleri SSCB'de olduğu için oradan aldığı makinelerle işledi.

Yeni Türkiye hükümetlerinin modernleşmede yararlandıkları en temel yöntem, **"alanlarının dünyadaki en iyi uzmanlarına danışma"** yöntemiydi. Bu yöntemle gerek sanayide, gerekse eğitim ve kültür alanında hem Avrupalı ve ABD'li, hem de Sovyet uzmanlardan yararlandılar. (Sadece bir örnek olarak; ünlü Sovyet keman virtüözü Blinder'in, 1926 yılında Ankara'da verdiği konserden önce bir konuşma yapan Mustafa Kemal, **"Sovyet sanatçılarının Türk sanatçılarını eğitmesi gerektiğini vurguluyordu"**.)

Pamuk'a, Atatürk dönemindeki Türk-Sovyet ilişkileri hakkında biraz bilgi edinmesini tavsiye ederiz. Çünkü o zaman, Kuzey yanlısı olmadan nasıl orada da en ileri çağdaşlık unsurlarının aranmış olduğunu belki görecektir.

Orhan Pamuk, çocukluğunda okulundaki Yerli Mallar Haftası'na da yetişmiş olmalı. Yerli Mallar Haftası'nda "pespembe Avrupa'nın" taklit edilmesi gerektiğinin öğütlerini mi almıştı? Genç Cumhuriyet döneminden kalma bu uygulama, ulusun kimseyi taklide kalkışmadan ve kimsenin yandaşlığını da yapmadan kendi ayakları üzerinde durma kararlılığının en açık bir örneği değil midir?

Pamuk'un *The Guardian* gazetesinde yayımlanmış olan yazısının sadece ilk paragrafındaki sözleriyle ilgili eleştirilerimiz **başlıca olarak** bunlardır.

Orhan Pamuk'a, ülkesinin tarihsel gerçekleriyle ilgili nesnel ve doğru yorumlar yapabilmesi için "biraz tarih çalışması" önerisinde bulunmak istiyoruz.

Dilimizdeki Evrim

Osmanlı devletinde 19. yüzyılın ortalarına kadar bilim dili çok büyük ölçüde Arapçaydı. Çünkü özellikle medreselerde okutulan derslerin temel aldığı eserler, geleneksel bilimsel eserlerdi ve bunlar zaten Arapçaydı. Bu eserlerden pek azı Türkçeye çevrilmiştir. (Mühendishane'de okutulan Batı kaynaklı modern dönem bilgilerini kapsayan çeviri eserler doğal olarak Osmanlıcaydı.)

Tıbbiye ise hem yararlanılacak Türkçe eserler ve kavramlar çok yetersiz, hem de hocalar başlangıçta yabancı olduğu için eğitimine Fransızca olarak başlamıştı. Tıp dilinin Türkçeleştirilmesi için doktor Kırımlı Aziz Bey (1840-1878) başta olmak üzere büyük bir mücadele verilmiştir. Ondan önce de, Osmanlılardaki ilk anatomi kitabını yazan Şanizâde Ataullah Efendi'nin (1771-1826) tıp dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda önemli katkıları olmuştu.

Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-1891), *Lehçe-i Osmani* adlı iki ciltlik Türkçeden Türkçeye sözlüğü, döneminin Osmanlı aydınları üzerinde çok büyük etkiler yaratmıştır. 1876'da basılan bu sözlük, Osmanlı ülkesinde Türkçeden Türkçeye düzenlenmiş olan ilk sözlüktür ve yayımlanması, dili Türkçeleştirme çabalarının önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Ahmet Vefik Paşa'yı, kendisinden sonra uyanacak olan ulusçuluk bilincinin ilk temsilcisi olarak nitelendirebiliriz.

Daha sonra Şemsettin Sami Bey (1850-1904), 1901 yılında yayımladığı *Kamus-i Türki* ile dilin Türkçeleştirilmesi çabalarını daha ileri bir noktaya getirecektir. Bu ilk temsilcilerin yanına, Türk-

çeleştirme akımının diğer öncüsü, Türkçe yazılmış ve yayımlanmış ilk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*'nin (1860) yazarı Şinasi'yi (1826-1871) de katmalıyız. Çünkü dil sadeleşmesinin, Türkçe nesirdeki atılımın ve kitleye yönelik edebiyatın ilk temsilcisidir Şinasi.

Bilim dilinin Türkçeleştirilmesi girişimlerinde yine oldukça erken sayılabilecek bir tarihte Münif Paşa'yı (1828-1910) görüyoruz. Münif Paşa, 1862'de yayımlamaya başladığı *Mecmua-i Fünun* adlı aylık bilim dergisinde dilin Türkçeleştirilmesi doğrultusunda büyük bir gayret göstermiştir. Münif Paşa alfabe konusunu da ilk defa ele alan ve Latin alfabesi hakkında olumlu düşünceler ileri süren kişidir. Ahmet Vefik Paşa, Şinasi ve Şemsettin Sami ile başlayan Türkçeleştirme akımı, Ahmed Midhat, Namık Kemal, Necip Asım (Yazıksız) gibi yazarlarla devam etti ve 20. yüzyıla ulaştı. Yüzyılın ilk çeyreğinde de Süleyman Nazif, Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin gibi yazarlarla bu mücadele sürdürüldü.

Cumhuriyet döneminde yeni ve kapsamlı çabalarla dilin Türkçeleştirilmesinde daha ileri bir seviyeye ulaşılmıştır.

Türk Dil Kurumu'nun, Tanzimat'tan günümüze Türkçenin gelişmesiyle ilgili olarak yaptığı bir araştırmaya göre, Türk yazarların eserlerinde kullandıkları Türkçe sözcük oranı zaman içinde giderek artmıştır. Bu araştırmaya göre bazı yazarlarımızın eserlerinde kullandıkları Türkçe sözcük yüzdeleri şöyledir:

Şinasi 33, Namık Kemal 38, Süleyman Nazif 43, Ziya Gökalp 45, Ömer Seyfettin 56, Peyami Sefa 62, Orhan Seyfi Orhon 65, Falih Rıfkı Atay 66, Yakup Kadri Karaosmanoğlu 69, Mehmet Emin Yurdakul 73, Reşat Nuri Güntekin 74, Nadir Nadi 87, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu 89, Melih Cevdet Anday 90, Oktay Akbal 92, Orhan Hançerlioğlu 94, Macit Gökberk 95, Seha Meray 95, Tahsin Yücel 96.

Harf Devrimi Karşıtları ve Gerçek

Harf devrimi, kısa zamanda bütün milleti okur-yazar kılmak için yapıldı. Çok uzun bir zamandan beri 1928 harf devrimine karşı açık olarak dile getirilmeyen, içten içe bir karşı tavır sürdürülüyordu. Ancak son zamanlarda bu muhalif tutum çeşitli ortamlarda ve düzeylerde artık açık olarak ifade edilmeye başlandı.

Ayşe Kadıoğlu, "Türk Ulusal Kimliğinin Üç Ötekisi" başlıklı yazısında şunları söylemektedir:[1]

"Tasvip edilmeyen bir geçmişi unutmanın zirveye çıktığı anlardan biri 1928'de yapılan harf devrimidir. Bu devrim ile Feroz Ahmad'ın ifadesiyle 'bir gecede bütün bir millet okuyamaz-yazamaz kılınmıştır'."

Bu iki cümlede söylenenlerle gerçek tümüyle saptırılmaktadır. Öncelikle söylenmesi gereken şey şudur; harf devrimiyle bütün bir millet okuyamaz-yazamaz kılınmamıştır. Çünkü o tarihte milletin hemen tamamına yakını zaten okuyamaz-yazamaz durumdaydı. Erkeklerin %80'den fazlası, kadınların ise %98'den fazlası okuma yazma bilmiyordu. İkincisi, harf devrimi, birçoklarının iddia ettiği gibi geçmişi unutturmanın bir aracı olarak yapılmış değildir.

Böyle bir iddiayı ileri sürenler Cumhuriyet yönetiminin kendi 5 yıllık çok önemli dönüşüm evresini de unutturmak istiyor! Kimse gerçekten geçerli güçlü bir gerekçe olmaksızın bir milletin alfabesini değiştirmeye cesaret edemezdi ve etmesi durumunda da başarıya ula-

(1) *Radikal,* 23 Ekim 2005, Pazar Eki İki, s.3.

şamazdı. **Mustafa Kemal** ve Cumhuriyet yönetimi de elbette bazı kayıpları göze alarak, fakat yukarda söylenenin tam tersine, bütün milleti kısa bir zamanda okuryazar haline getirmek için bu yola başvurmuştur. Mustafa Kemal'in, harf devrimini açıkladığı 8 Ağustos 1928 tarihinde İstanbul'da Sarayburnu parkındaki gazinoda gece toplantısında söylediği şu sözler bu gerçeği açık olarak göstermektedir:

"...Çok işler yapılmıştır, amma bugün yapmaya mecbur olduğumuz son değil, lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez nevidendir. Bundan insan olarak utanmak lazımdır..."(2)

Burada bütün bir milleti okuryazar yapma düşüncesi yeterince açık olarak görünmüyor mu? Peki, bütün milleti okuryazar yapma arzusu neden harf devrimine bağlanmıştır? Çünkü eski yazı, hem yetersiz, hem de öğrenmesi zor bir yazıdır. Yetersizdir, çünkü muğlaklık içerir. Bazı sözcükleri eski yazı ile kesin olarak ifade etmek imkansızdır. Örneğin "gel" sözcüğünü yazdığınız zaman, gerçekte "gül" veya "kel" de demiş olabilirsiniz. Çünkü gel, gül ve kel sözcükleri aynı şekilde yazılır. (Bu örnek harf devrimi sırasında slogan olarak kullanılmıştı.) Eğer metinde ipuçları yoksa ne dendiğini tam olarak anlayamazsınız. Özellikle özel isimler söz konusu olduğunda bu, büyük bir problem olarak karşınıza çıkar. Rastlantılar dışında, özel bir isim (özellikle de yabancı isimler) yazılırken tam bir kesinlikten söz edilemez. Birçok metinde Arap harflerinin arasında birdenbire La-

(2) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II (1906-1938),* İkinci Baskı, 1959, s.253, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

tin harfleriyle yazılmış bazı isimlerin ve kavramların görünmesinin sebebi budur.

Eski yazının öğrenilmesi de zordur. Çünkü her harf, kelimenin başında, ortasında ve sonunda yer alışına göre farklı biçimlerde yazılır. Bu yüzden eski yazıyı yeterli bir biçimde okuyup yazabilmek için diğer yardımcı işaretlerle birlikte neredeyse 100'e yakın sembol ve yazılış biçimini doğru olarak öğrenmek zorunluluğu vardır. Kabul etmek gerekir ki, böylesine karmaşık bir yazı sistemini öğrenmek oldukça uzun bir süreyi ve çabayı gerektirmektedir.

Nitekim Osmanlı medreselerinde yıllarca eğitim gördüğü halde hâlâ yeterli bir şekilde okuyup yazamayan çok sayıda öğrenciye rastlanabiliyordu. Oysa yeni harflerle bugün 6 yaşındaki bir çocuk, birkaç ay içinde okuyup yazmayı öğrenebilmektedir. Bütün bir milleti birkaç yıl içinde okuryazar durumuna getirme büyük ülküsünü harf devrimine bağlayan temel gerçek budur.

Üçüncüsü, harf devrimi Ayşe Kadıoğlu ve Feroz Ahmad'ın ileri sürdüğü gibi bir gecede olmamıştır. Yazarlar "bir gecede" ifadesiyle gerçekte bu dönüşümün oldubittiye getirildiğini mi söylemek istiyorlar?

Harf devrimine giden yolun çok uzun bir tarihi geçmişi vardır. Eski yazının yetersizlikleri, Latin alfabesini kullanmanın yararları ve gerekliliği üzerine öneriler ve tartışmalar **Münif Paşa** (1830-1910) ve **Ali Suavi**'ye (1839-1878) kadar gitmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise bu tartışmalar çok büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Özellikle harf devriminden önceki bir yılda, harf devriminin gerekliliğini savunanlarla, bu devrime karşı çıkanlar arasında çok yoğun (ve bazen de sert) ve çok özgürce tartışmalar yapılmıştır. Çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan bu yazılar binlerce sayfayı bulan bir literatür oluşturmaktadır.

Bu tartışmaların sonucunda, o günkü entelektüeller ve aydınlar topluluğunun çoğunluğunun ikna edilmesiyle gerçekleşmiş bir

süreçtir, harf devrimi süreci. Devrimi fiilen gerçekleştirenler de işte bu girişimi yürekten destekleyen bu topluluk olmuştur. Aksi halde, sadece bir gecede oluşturulan bir hükümet kararıyla, böyle büyük bir toplumsal dönüşüm başarıya ulaştırılabilir miydi?

Harf devriminin çok yüksek bir demokratik muhtevası vardır. Bütün bir milletin kısa bir zamanda okuryazar olmasını sağlamaya yönelik bir girişimin demokratik içeriğinden kuşku duyulabilir mi? Nitekim harf devriminden sonra kısa sürede kolayca okuma yazma öğrenen halk kitleleri, böylece kendilerini doğrudan ilgilendiren sorunlar hakkında bilgi edinebilme ve düşüncelerini ifade edebilme imkânına kavuşmuştur. Bu imkânın yaratılması, ülkemizdeki demokratikleşme sürecinin önemli aşamalarından birini oluşturmaktadır. Kuvvetini halkın cehaletinden alan bir imparatorluğun yıkılmasından sonra, yeni cumhuriyetin ana hedeflerinden biri, halkın bir an önce kendi çıkarlarının bilincinde olan yurttaşlar topluluğu haline dönüştürülmesiydi.

Mustafa Armağan ise, **Virgül** dergisinde yer alan "Harf İnkılabı ve 'Aydın Duruşu'; **Fuat Köprülü**'nün Trajedisi" başlıklı yazısında,[3] "... Cemil Meriç'in deyişiyle, bir gecede kütüphanelerimizi 'tuğla yığınına' çeviren" sözleriyle tanımladığı harf devrimini eleştirirken, yazısına eksen olarak Fuat Köprülü'nün bu konudaki davranışlarını almakta ve Köprülü'nün harf devriminden önce bu tasarıyı şiddetle eleştirirken, harf devriminden bir süre sonra bu devrimi desteklemeye başlamış olmasının "nedenlerini açıklamaya" çalışmaktadır. (Öncelikle şunu tekrar vurgulamak gerekir ki, eğer kütüphanelerimizi bütün bir millet kullanabiliyor olsaydı, harf devrimi yapılamazdı, yapılmasına gerek de olmazdı...)

Mustafa Armağan şunları söylüyor: "...Dikkatimi çeken bir başka nokta ise şu oldu: 1929'dan sonra, eskiden savunduğu ne kadar

---

(3) *Virgül,* Sayı 88, Ekim 2005, İstanbul.

ilke ve esas varsa hemen hepsini unutmuş görünen bu Köprülü, 1926'da, hatta 1929'da gündeme getirdiği ve memleketin içine düşeceğinden endişe ettiği 'büyük ve korkunç kültür buhranı'ndan da habersiz görünmektedir. Hatta bu yazının yalnız muhtevası değil, üslubu da Köprülü'nünkünden çok, *Ülkü* dergisinin kurucusu ve Atatürk'ten daha hızlı bir Kemalist kesilen Recep Peker'inkini andırıyor! Acaba?.. Yok canım, o kadarını da düşünmek istemiyorum koca Köprülü için. İstanbul Üniversitesi'nden hocam olan Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, bir seferinde, Fuat Köprülü'nün, bir gece konağından alınıp bir yerlere götürüldüğüne aynı mahallede oturdukları için bizzat şahit olduğunu anlatmıştı. İşte Akün hocaya göre, o gece Köprülü, Latin harflerinin aslında 'milli Türk harfleri' olduğuna ikna edilmiş olmalıydı. Zira o geceden sonra bir daha Latin harflerine karşı çıkmayacak ve 'Alfabe İnkılabı'nın lehine biraz geç kalsa da yazılar kaleme almaya koyulacaktı."

Gördüğümüz gibi Mustafa Armağan, önce Fuat Köprülü'nün, yazısını Recep Peker'e yazdırmış olabileceğini 'aklına getiriyor' ve bize bunu demek istiyor. Sonra bundan vazgeçer gibi görünüp bu defa bir mahalle dedikodusuna yöneliyor. Bu dedikoduya göre de Fuat Bey'in "hizaya getirildiğini" ve evinden alındığı o geceden sonra artık harf inkılapçısı olduğunu söylüyor (daha doğrusu bunu o söylemiyor, o sadece Prof. Dr. Ömer Faruk Akün'ün yalancısı!).

İnsan bir kere polisiye mantıkla düşünmeyegörsün. Nerelere kadar gidebiliyor? Gerçi bu mantıkla bile Mustafa Armağan kurgusunda yetersiz durumdadır. Çünkü eksik bıraktığı bir sorunun daha cevabını vermesi gerekiyor. Fuat Köprülü niçin harf devrimi öncesinde sert eleştiriler yaparken değil de, harf devriminden çok sonra 'evinden alınıp götürüldü'?

"Her şeyi" aklına getiren Mustafa Armağan'ın, nedense, Cumhuriyet'in en parlak bilim insanlarından ve entelektüellerinden olan Fuat Köprülü gibi düşüncelerinden hiçbir zaman taviz vermemiş ger-

çek âşığı birisinin, yeni harflerle yapılan büyük okuma-yazma seferberliğinde kısa sürede elde edilen büyük başarılardan sonra, önceleri karşı çıktığı harf devrimini olumlu görmeye başlamış olabileceği düşüncesi hiç aklına gelmiyor.

Cehaleti kısa sürede yok etmek için yapılan harf devrimi, tıpkı bir bumerang gibi gerçekte Cumhuriyet'i de vurdu. Çünkü Mustafa Kemal ve Cumhuriyet'in diğer yöneticileri, entelektüelleri ve aydınları, cumhuriyet devrimlerinin karşıtlarıyla ideolojik, felsefi ve siyasi bakımlardan esas olarak 1923-28 döneminde hesaplaşmışlardı. Fakat 1921'den sonra doğmuş olanlar bu dönemde yaratılmış olan bu literatürden doğrudan yararlanamaz oldular. Çoktan çözümlenmiş olan sorunlar diğer birçok başka etkenle birlikte bu yüzden de yeniden gündeme getirilebiliyor. Bu nedenle galiba Cumhuriyet'in büyük çabalarla elde etmiş olduğu kazanımlarını savunmak için mücadeleye kalınan yerden, hatta en baştan, yeniden başlamak gerekiyor.

Harf Devrimi'ni Anlamak

1928 Harf Devrimi'nin nedenlerini anlayabilmek için, devrimden önceki dilimizdeki iki asırlık evrim sürecinin dinamiklerine bakmak gerekir.

Bir ulusun dili ile alfabesi arasında nasıl bir ilişki vardır? Bir ulusun dili, hangi alfabe ile olursa olsun kendisini tam olarak ifade edebilir mi, yoksa özgün dil ile alfabe arasında belirli bir uyumun varlığı zorunlu mudur?

Dilimizin matbaanın kuruluşu ile Harf Devrimi arasındaki 200 yıllık gelişme sürecine baktığımızda öncelikle şunu görüyoruz:

Türkçenin seslisi çok (8 sesli), Arapçanın ise seslisi az (2 sesli) diller olmaları ve ayrıca gramer yapısının özelliğinden dolayı Arapçadaki bu iki seslinin her zaman aynı sesi vermemesi, Arap harfleriyle Türkçe yazımında her zaman büyük sorunlar yaratmıştır. (Örneğin, Arapça'nın sesli iki harfinden biri olan ayın harfi Türkçe'de, e harfi hariç, sesli diğer yedi harfe karşılık gelebiliyordu. Ayrıca sessiz Arap harfleriyle ilgili sorunlar da vardı.)

Türkçe sözcükler kullanmak isteyenler, bu sözcüklerin Arap alfabesi kurallarıyla okunduğunda farklılıklar ve belirsizlikler oluşturması ve bu nedenle de zorluklara, yanlışlıklara yol açması yüzünden, çoğu zaman Türkçe sözcükler yerine Arapça karşılıklarını aramaya ve kullanmaya yöneliyorlardı. Bu durum Arapça için çekim gücü yaratmış ve Türkçenin gelişimine her zaman büyük bir engel oluşturmuştur. Bu engelden kurtularak bir sözcüğü Türkçe tam olarak ifade edebilmek için bazı yardımcı işaretlerin kullanıl-

ması yoluna gidilmiştir. Bu amaçla çok sayıda yardımcı işaret geliştirilmişti.

Arapça sözcüklerin, kavramların, deyimlerin, tamlamaların dilimize girişinin ve yaygınlaşmasının temel filolojik dinamiği ve itici gücü budur. (Arapçanın Türkçeye nüfuzunun bilimsel, kültürel, siyasi vb. dinamikleri burada konumuzun dışındadır.)

Ancak Türkçe okuma zorluklarını gidermek için yardımcı işaretlerin kullanılması, sorunu çözmeye yetmiyor ve bazen daha büyük zorluklar yaratabiliyordu. 1860'lı yıllardan başlayarak, Türk dilinin Latin harfleriyle daha rahat ifade edilebileceği ve bu nedenle bu sorunun en köklü çözüm yolunun Latin harflerinin kullanılması olduğu görüşü çeşitli yazarlarca dile getirilmeye başlandı. Harf Devrimi öncesinde, Latin harflerine geçilmesi gerektiğini savunan önemli bir literatür oluşmuş bulunuyordu.

Arap alfabesinin terk edilmesi konusundaki ikinci dinamik, Osmanlı Türklerinin uluslaşmasıyla ilgilidir. Dil, bir topluluğu ulus yapan etkenlerin başında gelir. Ulusal bilincin doğması ve gelişmesine bağlı olarak dili Türkçeleştirme akımları güçlendi ve yukarıda değindiğimiz pratik zorluklardan sıyrılma düşüncesi, ulusal dilin yabancı dillerin egemenliğinden kurtarılması düşüncesi ve isteğiyle birleşti. Arap harflerinin ulusal dilin özgürce gelişip serpilmesine ayak bağı olduğu düşüncesi, özellikle Cumhuriyetin kuruluş yıllarında büyük bir güç kazandı.

Harf Devrimi'nin arkasındaki iki büyük dinamik bunlardır. Ayrıca bu devrimi kolaylaştıran iki de ikincil olgu vardır. Bunlardan birincisi, başka etkenlerle birlikte Arap alfabesiyle okuma yazma öğrenmenin zorluğu ve caydırıcılığı nedeniyle de, 1928'de ülkemizdeki okur yazar sayısının son derece düşük olmasıdır. 1928'de Türkiye'deki okur yazar kitlesi, toplam nüfusun %11'ini oluşturuyordu. Bu okur yazar topluluk içindeki gerçekten iyi okur yazar sayısının ise çok daha az olduğunu söyleyebiliyoruz. Bu çok az sayıdaki okur yazar da

zaten kısa sürede yeni harflerle okumayı yazmayı öğrendiler. (Bu nedenle harf devrimi, bazılarının iddia ettiği gibi, ulusu bir günde dilsiz bırakmadı, tam tersine "dilsiz" bir ulusu çok kısa bir sürede kolaylıkla okuryazar hale getirdi.)

İkinci kolaylaştırıcı etken, Arap harfleriyle yazılmış kültürel mirasımızın 200 yılda çok büyük bir birikim oluşturamamış olmasıdır. Bu yüzden de eski yazıdan kopuş, büyük bir bilimsel ve kültürel sarsıntı yaratmamıştır. Seyfettin Özege, matbaanın kuruluşundan harf devrimine kadar olan dönemdeki yayınların tamamının 25 bin kadar başlık altında olduğunu saptamıştır. Üstelik bu başlıkların sadece birkaç bini, bilimsel ve kültürel değeri yüksek eserlere aittir. Osmanlı kültürel mirasını oluşturan çalışmaları küçümsemekle ve değersiz görmekle ilgili olmayarak (çünkü bu bizim tarihimiz), bu birikimin zayıflığının da harf devriminin gerçekleşmesini kolaylaştırmış olduğunu söyleyebiliriz.

Harf Devrimi'nden sonraki cumhuriyet hükümetleri ve entelektüelleri, ancak Osmanlı kültür mirasının önemli bölümlerini yeni harflerle yeni dünyamıza yeterince yansıtmamış olmakla eleştirilebilirler.

Harf Devrimi'nin yapılmış olmasını eleştirenler, dilimizle Arap alfabesi arasındaki sorunlardan ve Türklerin geçen yüzyılın başındaki yükselen uluslaşma mücadelelerinden habersiz olanlardır.

1928 Harf Devrimi, ulusal gelişmeden ve ulusun kendisini özgürce ve rahatça ifade etme istek ve iradesinden ayrı düşünülemez.

Harf Devrimi ve Demokrasi

Büyük demokratik içeriğiyle harf devrimi, genç cumhuriyette demokrasinin yükseltilmesi yönündeki en büyük adımlardan birini oluşturmuştur.

Cumhuriyet olmadan demokrasi, demokrasi olmadan da cumhuriyet olamaz. Cumhuriyet, bir ulusun egemenliğinin kaynağını, tanrıda, kralda, padişahta veya bir dini otoritede değil, ulusun kendi toplumsal varlığında görür. Bu temel ilkenin doğal sonucu olarak da, cumhuriyet rejiminde ulusal irade, hak eşitliğine sahip bireylerin toplam iradesinden oluşur.

Demokrasi kavramı, insanlar arasındaki eşitlikler sorunuyla ilgili bir kavramdır. Öncelikle hak eşitliğinin, temel olarak da toplumsal eşitliğin gerçekleştirilmesini içerir. Hak eşitliklerinin gerçekleştirilmesinin (siyasi demokrasi) yanı sıra, gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi, yoksulluğun önlenmesi, sosyal güvenliğin yaratılması ve halkın bilgiye ulaşmasının sağlanması vb. gibi fiili eşitliklerin (toplumsal demokrasi) sağlanmasıyla da ilgili bir kavramdır demokrasi.

Asırlar boyunca ne siyasal, ne de toplumsal demokrasinin kırıntısıyla karşılaşmamış Osmanlı ülkesi insanları, 1923 cumhuriyet devrimiyle birlikte ilk kez bir ülkenin eşit haklara sahip yurttaşları olma statüsünü elde ederek siyasal demokrasiyle tanıştılar. Ancak bu sadece bir başlangıçtı. Çünkü gerek siyasal, gerekse toplumsal demokrasinin gelişebilmesi için, yurttaşlık statüsünün hukuki çerçevesinin gerçekleşmesi sadece bir ilk adım olabilirdi. Bu amaçla-

ra tam olarak ulaşabilmek için, hem kendi kişisel çıkarlarının ve üyesi olduğu toplumun çıkarlarının, hem de bu iki tür çıkar arasında uyum olması gerektiğinin bilincinde olan yurttaşlar gerekiyordu.

1928 harf devrimi, işte demokrasiyi kuracak, yaşatacak ve geliştirecek bu bilinçli yurttaşların yaratılabilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Yüksek demokratik içeriği de onun bu özelliğinden ileri gelmektedir. Devletle olan ilişkisi asırlar boyunca vergi ve asker vermekten ibaret olan ve başka nedenlerin yanı sıra Arap alfabesiyle Türkçe okuma yazmanın zorluğundan dolayı da okuyamayan ve yazamayan insanlarla nasıl demokrasi kurulabilecekti?

Atatürk'ün 8 Ağustos 1928'de harf devrimiyle ilgili Saraybur-nu'ndaki tarihi açıklamasını yaparken söylediği "Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz" sözleri, bu devrimin demokratik içeriğinin derinliğini ve genişliğini büyük bir parlaklıkla göstermiyor mu?

Ülkemizde demokrasi kavramı kadar yanlış tanımlanan ve kötüye kullanılan bir kavram herhalde yoktur. Demokrasi, çeşitli yanlış kullanımlarının yanı sıra, neredeyse sadece çok partili parlamenter sistemden ibaret görülmektedir. Bu tanımın dışında kalan çok az sorun, demokrasi sorunu olarak değerlendirilmektedir.

Ülkemizde uzun bir süreden beri harf devrimini karalayan bir kampanya yürütülmektedir. Bu kampanyayı yürütenler, aynı zamanda erken cumhuriyet döneminde hiçbir demokratik girişimin bulunmadığını da ileri sürmektedirler.

Oysa insanları eşit yurttaşlar statüsüne yükselten ve kadınlarla erkekler arasındaki hukuki eşitliği bütün yönleriyle sağlayan 1926 tarihli medeni kanun devrimi ve tüm yurttaşların eline bir aydınlanma anahtarı tutuşturan 1928 harf devrimi, **sadece bu iki devrim bile, yeni cumhuriyetin demokrasiyi yükseltme konusunda ne kadar bilinçli ve kararlı olduğunu** göstermeye yeterlidir. Ama demokrasiyi sadece çok partili parlamenter sistemin biçimsel varlığıyla sınır-

landıranların, bu devrimlerin tarihsel, sosyal ve demokratik önemlerini anlamalarına imkân yoktur.

Atatürk dönemini demokrasi karşıtı tek parti diktatörlüğü dönemi olarak nitelendirenlerin, "o yüksek demokrasi bilinçleriyle ve duyarlılıklarıyla", aynı evredeki demokratik girişimleri de görmeleri gerekmez mi? Ama siz hiç Atatürk dönemini anti-demokratik tek parti diktatörlüğü dönemi olarak nitelendirenler arasında, harf devrimini savunan bir kimseye rastladınız mı?

Cumhuriyetin Ölçü Devrimi

1 Ocak 1934'te yeni ölçü birimlerinin kullanılmaya başlanmasıyla, ülkemizdeki büyük ölçme karmaşası sona erdi.

1 Ocak 1934 tarihinden başlayarak ölçü birimlerimiz hem değişmiş, hem de yeni ölçü birimleri aracılığıyla ülkedeki ölçü birimlerinin birliği sağlanmıştır.

Ülkemizde o tarihe kadar kullanılmakta olan ölçü birimleri gelişigüzel olduğu gibi, birbirlerine uymayan çeşitlere de ayrılıyordu. Yeni uzunluk ölçüsü olarak metrenin ve alt ve üst onluk katlarının kullanılmasına karar verilmişti. Eskiden metre yerine arşın kullanılırdı. Ancak uzunluk ölçüsü olarak arşının mimar arşını, çarşı arşını ve endaze adlı üç türü vardı. (Mimar arşını 0.758 m'ye, çarşı arşını 0.68 m'ye ve endaze de 0.65 m'ye karşılık geliyordu.) Ayrıca bu birimler yerel olarak da değişiklik gösterebiliyordu. Mesleklere göre ölçü sistemleri de vardı. Örneğin dericiler deri satışlarında yüzey ölçü birimi olarak "ayak"ı kullanıyorlardı.

Ağırlık ölçme birimleri eskiden okka ve dirhem idi. Bir okka 1.282945 kg., bir dirhem ise 3.207362 gr. idi. Ancak her terazinin okkası ve dirhemi kullanıcıya göre değişik oluyordu. (Ölçü devrimini izleyen günlerde, Zürrezâde Şakir Bey'in Madeni Eşya Fabrikası, bronzdan binlerce standart yeni tartı aletleri üretmişti.)

Hacim ölçülerinde birim olarak daha önce kile kullanılıyordu. Özellikle hububat ölçümlerinde kile kullanımı yaygındı. Fakat hiçbir yerin kilesi birbirini tutmuyordu. 1 İstanbul kilesi 0.37 litreye karşılık geliyordu. Kile yerine kâse de kullanıldığı oluyordu. Ayrı-

ca hacim ölçüsü olarak avuç, maşrapa, küfe, çuval, torba, teneke, çanak vb. kullananlar da vardı.

Ölçü devrimi ile ülkemizde ölçü birimleri, hem ulusal hem de uluslararası standarda kavuşmuştur. Böylelikle büyük bir kargaşa sona ermiş, ölçme işlemlerinin kolaylaşmış olmasından dolayı halkın aldanma ve aldatılma olasılıkları azalmış ve yönetici kurumlar için de, üretimin, ticaretin ve tüketimin yönetilmesinde daha kolay ve modern bir ortam doğmuştur. Bütün bunlar aynı zamanda ülke çapında ekonomik birliğin sağlanmasında karşılaşılan pürüzlerden bir bölümünün de ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Bu yönleriyle bu devrim uluslaşma sürecimizin de bir bölümünü oluşturmuştur.

1934 ölçü devrimi, yeni Cumhuriyetin son devrimlerinden biridir.

Atatürk'ün Son Devrimi: Geometri Dilinde Devrim

Atatürk'ün *Geometri* kitabı, ülkesinin kendisinden sonraki dönemini her zaman etkilemiş olan onun son devrimci eseridir.

Atatürk, Cumhuriyetin kuruluşunun onuncu yılı söylevinde, "Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir" diyordu.

Uygarlık tarihinde bir milletin veya bir ülkenin geleceğinde yol gösterici olarak ideolojiler yerine bilimi seçmiş Atatürk'ten başka hiçbir devlet başkanı yoktur.

O elbette bu ilkeyi öne sürerken hem uygarlıkların gelişmesinde temel hareket ettiricinin bilim olduğunu biliyor ve düşünüyor, hem de geri ve hurafelere esir olmuş ülkesinin bu gerilikten ve esaretten ancak bilimle kurtulabileceğini görüyordu.

Atatürk'ün yönlendirdiği bütün devrimlerin ana fikri bu nedenle hızla ve bir an önce bilimle yönetilen ve halkı bilimsel zihniyetle donanmış bir ülkenin yaratılmasına yönelikti. Çünkü 600 yıllık bilimsiz geçmişin, geriye doğru olan çekim gücünün farkındaydı. Eğitim birliğinin sağlanmasının, harf devriminin yapılmasının, millet mekteplerinin ve halkevlerinin açılmasının, 1933 üniversite reformunun yapılmasının, bütün bunların hedefi, eğitimsiz kalmış insanların en kısa sürede ve mümkün olan kolaylıkla bilinçli ve çağdaş yurttaşlar haline gelebilmesiydi.

Atatürk bu büyük bilim ve aydınlanma yolunda hiçbir engel ve

geciktirici görmek istemiyordu. Arap harfli alfabe sisteminden çıkılmasının temel nedeni, bu sistemle insanların okuryazar durumuna gelmekte büyük zorluklar çekmesiydi. Bu sistem sadece sıradan halkın okuryazarlığını etkilemekle kalmıyor, üniversite dünyasında bile zorluklara ve karışıklıklara neden oluyordu. Bu nedenle uluslararası rakam ve sembollere geçilmesi, harf devriminden de önce olmuştu.

Daha cumhuriyetin başında, 1924 ilkbaharında Ankara'da toplanan Heyet-i İlmiye, matematikte ve fizikte uluslararası sembollerin ve rakamların kullanılmasını kabul etmiş ve Maarif Vekâleti'ne bu kararın zorunlu olarak uygulanmasını direktif olarak vermiş ve liselerin yeni ders kitapları bu yeni esaslar çerçevesinde basılmıştı. Kimyada uluslararası semboller ve rakamlar zaten daha önce kullanılmaya başlanmıştı.

Böylece yeni Cumhuriyet gerek öğrencilerin gerekse her düzeydeki eğitimcilerin çalışmalarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. (Örneğin, Arap rakamıyla sıfır, bir noktadan ibarettir. Bu nokta çok kolaylıkla başka rakamlara karışabiliyor, bazen de tamamen yok olabiliyordu. Bugünkü rakamlarımızla 0 olarak gösterilen Arap rakamıyla 5 ise, içi mürekkeple dolduğu zaman bir noktaya dönüşüyor ve böylece sıfır olarak görülebiliyordu. Ayrıca rakamların soldan sağa, oysa harflerin sağdan sola yazılması ve okunması bir kimyasal denklemin yazılmasında ve okunmasında zorluklar ve karışıklıklar çıkarıyordu.)

Atatürk, 1928 Ağustos'unda Sarayburnu'nda yaptığı harf devrimini başlatan ünlü konuşmasında "hamala, sandalcıya yeni harfleri öğretiniz" derken, aklından geçen ve vurgulamak istediği, Latin alfabesinin sağlayacağı okuma yazma kolaylığıydı. Gerçekten de yeni alfabeyle çok kısa sürede ve toplumsal katmanların her düzeyinde olumlu sonuçlar alınmış ve böylece, okumaz yazmaz bir ülke, büyük ölçüde okuryazar bir ülke haline gelmiştir

Ancak zorluklar eski alfabenin zorluklarıyla sınırlı değildi. Es-

ki dönemin ağdalı dilinden kalan anlaşılması güç bazı kavram, deyim ve terimler de öğrenme zorluğu yaratıyordu. Bilim dallarının birçoğunda zaman içinde kavramların Türkçeleştirilmesinde belli bir mesafe alınmıştı. Fakat nispeten kendi içinde kapalı bir bilim dalı sayılabilecek geometride özellikle ortaokul ve lise öğrencilerinin anlamakta çok güçlük çektiği kavramlar varlıklarını koruyordu.

İşte belki başkalarının önemsiz görebileceği bu sorunu, bu defa Atatürk bizzat çözmeye girişti ve geometrinin anlaşılması güç dilini Türkçeleştirmek ve sadeleştirmek amacıyla bir geometri kitabı hazırladı.

Dilbilimci **Agop Dilaçar** bu kitabın hazırlanışının öyküsünü şöyle anlatmaktadır:

"1936 sonbaharında bir gün Atatürk beni, özel kalem müdürü **Süreyya Anderiman**'ın yanına katarak Beyoğlu'ndaki Haşet Kitabevi'ne gönderip uygun gördüğümüz Fransızca geometri kitaplarından birer tane aldırttı. Bunlar Atatürk'le birlikte gözden geçirildikten sonra, yazılacak geometri kitabının genel tasarısı çizildi. Bir süre sonra ben ayrıldım ve kış aylarında Atatürk bu yapıt üzerinde çalıştı. Elinizdeki kitapçık bu emeğin ürünüdür."

Atatürk'ün 1937 kışında, ölümünden bir buçuk yıl önce hazırladığı bu kitap geometri dilinde bir devrim yaratmıştır. Bugün kullandığımız hemen hemen bütün önemli geometri terimleri bu kitapta Atatürk tarafından önerilen terimlerdir. 142 açıklamanın yer aldığı 44 sayfalık bu kitapta Atatürk tarafından türetilen bazı terimler şunlardır:

Boyut, uzay, yüzey, düzey, çap, yarıçap, kesek, kesit, yay, çember, teğet, açı, açıortay, içters açı, dışters açı, taban, eğik, kırık, çekül, yatay, düşey, dikey, yöndeş, konum, üçgen, dörtgen, beşgen, köşegen, eşkenar, ikizkenar, paralelkenar, yanal, yamuk, artı, eksi, çarpı, bölü, eşit, toplam, oran, orantı, türev, alan, varsayı, gerekçe...

Bu terimlerden sadece bazıları tutunamamıştır. Örneğin tümey

açı yerine tümler açı geçmiş, çarpak terimi yerini çarpıma bırakmıştır vb. (Eşkenar üçgenin eski karşılığı, müselles-i mütesâviyül adlâ idi. İçters açıların eski karşılığı ise, zâviyetân-ı mütekabiletân-ı dâhiletân.)

Atatürk'ün *Geometri* kitabı, ülkesinin kendisinden sonraki dönemini her zaman etkilemiş olan onun son devrimci eseridir. O bu eseri Türkiye'nin bir bilim ülkesi haline dönüşmesinin bir parçası olarak hazırlamıştı. *Geometri* kitabı yayımlandıktan sonra da bu yeni terimlerle yapılacak eğitimi başlatmak üzere hasta durumda iken Anadolu liselerini ziyaret etti. Onun son derece kısıtlı ve zor koşullarda vermiş olduğu bu büyük mücadeleyi, bugün sahip olduğumuz büyük olanaklarla bilim ve demokrasi için yeniden yükseltmemiz gerekmiyor mu?

ERDAL İNÖNÜ

BİLİMSEL DEVRİM
VE STRATEJİK ANLAMI

Bilim ve siyaset adamı Erdal İnönü tarih boyunca bilimin, bilimsel buluşların ve bilimsel düşüncenin toplumlar üzerindeki büyük değiştirici gücünü okurla paylaşıyor; bilgi üretiminin büyük bir siyasal güç olduğunu vurguluyor.

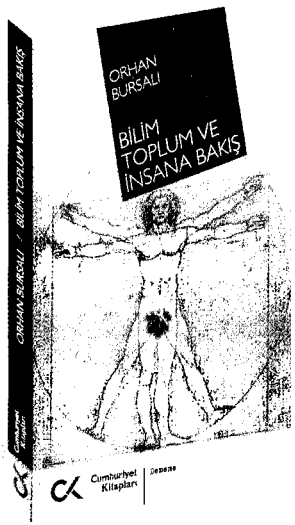

Cumhuriyet Kitapları
KİTAP OKUDUĞUNUZU BİLİYORUZ

ORHAN BURSALI

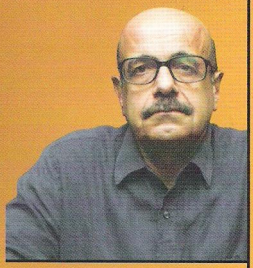
BİLİM, TOPLUM VE İNSANA BAKIŞ

Orhan Bursalı "Toplum olarak bıçak sırtında yürümek zorunda mıyız" diye soruyor ve yaşadığımız temel olaylara farklı bir yerden bakarken sorunlara bazen bilimsel düşüncenin kılavuzluğu ile çözüm arıyor, bazen bilimi sorguluyor.

Cumhuriyet Kitapları

KİTAP OKUDUĞUNUZU BİLİYORUZ

OSMAN BAHADIR

OSMANLILARDAN CUMHURİYETE BİLİM

Cumhuriyetin kuruluş felsefesini ortadan kaldırmak isteyenlerin günümüzde yürüttükleri kampanyanın birbiriyle doğrudan ilişkili iki yönü var: Osmanlıyı yüceltmek ve Cumhuriyet devrimlerini değersizleştirmek. Bugün her iki doğrultuda da olağanüstü yaygın bir yanıltma eylemi karşısındayız.

Osmanlıyı parlaklaştırmaya ve Cumhuriyet devrimlerini karalamaya çalışanlar, Osmanlı Devleti'nin son iki asrındaki büyük modernleşme mücadelesini, en hafif deyişle, anlamakta yetersiz kalanlardır. Çünkü bunu anlamış olsalardı, Cumhuriyetin tarihsel kökleri ve hangi engelleri aşarak başarıya ulaşmış olduğu konusunda da bazı temel fikirlere sahip olabileceklerdi.

Bu kitap, Osmanlıyı Cumhuriyete çıkaran en önemli etkenin, bilimin ve bilimsel düşüncenin ülkemiz tarihindeki özgün rolünü ve etkisini inceliyor. Bunu yaparken de şu iki şeyi; Osmanlılardan Cumhuriyete bilimimizdeki farklılığı ve bilimin Osmanlılardan Cumhuriyete ülkemizin gelişiminde yarattığı büyük farklılığı göstermeye çalışıyor.

ISBN 978-605-5525-88-0
9 786055 525880
11.34.Y.0298.190

13 TL

Cumhuriyet Kitapları